گۆڤارا زانستێن مرۆڤایەتی یا زانکۆیا زاخۆ
مجلة العلوم الانسانية لجامعة زاخو
Humanities Journal of University of Zakho (HJUOZ)
Vol. 7, No. 1, pp. 56–77, March.-2019
hjuoz.uoz.edu.krd
p-ISSN: 2664-4673
e-ISSN: 2664-4681
journals.uoz.edu.krd

چەمکی ئازادی لە ناوەرۆکی پرۆگرامەکانی خوێندن لە هەرێمی کوردستان– بابەتی زمان و وێژەی کوردی وەك نموونە

(توێژینەوەیەکی دەروونی– پەروەردەیی شرۆڤەکاری) یە

نەسرەدین ئیبراهیم محمد

پشکا دەروونناسی گشتی، فاکۆلتیا پەروەردە، زانکۆیا زاخۆ (nasraddin.mohammad@gmail.com)

وەرگرتن: 2018/01 پەسەندکرن: 2018/04 بەلاڤکرن: 2019/03 https://doi.org/10.26436/hjuoz.2019.7.1.460

پۆختە:

مەبەست لەم توێژینەوەیە زانینی ئاستی بوونی چەمکی ئازادییە لە ناوەرۆکی بابەتی وێژە و زمانی کوردی قۆناغی ئامادییە بە پێی پرۆگرامی خوێندنی هەرێمی کوردستانی عێراق، و بۆ ئەم مەبەستە توێژە هەڵساوە بە دانانی لیستەیەك لە جۆرەکانی ئازادی، و دوای دابەشکردنی بەسەر کۆمەڵێك پسپۆر و دەرخستنی تایبەتمەندییەکانی سایکۆمێتریك، و بە بەکارهێنانی شێوازی توێژینەوەی شیکاری وەسفی و پێداچوون بە ناوەرۆکی سەمپلێك کە بریتی بوو لە (748) لاپەڕە لە کۆی گشتی (845) لاپەڕەی سێ پەرتووکی سێ قۆناغی دەهەم و یانزدەهەم و دوانزدە، واتە (89٪)، ئەنجامەکان پیشانیان داوە کە ژمارەی دووبارەبوونی ئەو چەمکە (1673) جارە، و بە پێی گۆڕاوی قۆناغ و جۆرەکانی ئازادی جیاوازییەکی واتادار لە ئاستی (0.05) لەو چەمکە لە ناوەرۆکی ئەو سێ پەرتووکە دەبیندرێت.

پەیڤێن سەرەکی: چەمك، ئازادی، پرۆگرامی خوێندن، هەرێمی کوردستان، توێژینەوەیەکی دەروونی– پەروەردەیی شرۆڤەکاری.

1. پێشەکی

1.1. گرفتی توێژینەوە:

ناکۆکییە چەکدارییەکانی سەدەی بیستەم کۆسپی هەرە سەرەکی هێنانەدی ئامانجەکانی فێرکردن بۆ جیهان بوون (ماهیر، 2003، 44)، و بەهەمان شێوە سەندنەوەی ئازادیی تاکی کوردی، ئامانجێکی کەلتووری پەکخستنی ئیرادە و ترساندنی، و هێشتنەوەی لە ژێر سێبەری داگیرکەرانە، کە بەرهەمی پرۆسەیەکی درێژخایەنی مێژووییە، کە ترسی ئایینی و شکاندنی پیرۆزییەکانی بەشێکن لە پێکهاتەکانی، و هەوڵێکی کۆشندەی بێبڕواکردنیەتی بە خۆدی خۆی و بێبایەخکردنی زمان و مێژوو و سیمبۆلەکانی، و دواتر بە دۆزەخکردنی نیشتیمانەکەیە، کە هۆکاری بەرهەمهاتنی سایکۆلۆژیای دژە نیشتیمانە لای ئەو تاکە (توفیق و ئەوانیتر، 2016، 64)، و نموونەشی گاڵتەجاڕێکردن و کەم بایەخ و قەدەغەکردنی زمانەکەیەتی بە درێژایی مێژووی ڕژێمە شۆڤینیەکانی داگیرکەری کوردستانەوە و بە تایبەت ڕژێمی بەعسی (جەلال و دەباغ،9،2003“ مەجید، 2002، 91)، و تەنانەت گۆڕینی ناوی کەسان (عەبدۆلرەحمان،2010، 187)، و یان قوتابخانەکانی کوردی بۆ زمانی عەرەبی (عەبدول، 2004، 30“ عەبدۆلرەحمان،2006، 108)، یان گۆاستنی مامۆستایانی کورد بۆ ناوچەکانی دیکە (شوانی، 2004، 98)، و توێژینەوەکانی زانایانی وەك جان کینێت گالبرایت (John K. Galbraith) لە ولاتێکی پێشکەوتووی وەك ئەمریکا، ڕاستی ململانێی ویستی ئازادی لای هەندێ چینی کۆمەڵایەتی، و بەتایبەت قوتابیان و گەنجان، لەگەڵ یاسا و بەهاکانی کۆمەڵایەتی ئەو کۆمەلگەیە ڕاشکاوانە پیشاندەداتن (نراقی، 1354، 20).

گرفتی توێژینەوە خۆی لەو پرسیارەدا دەنوێنێ کە لە لایەك دەروونزانانی کورد گلەیی لە مەترسیەکانی سەر ناسنامەی نەتەوەیی و نیشتمانی تاکی کوردی دەکەن، و بە تایبەت لە پرۆسەکانی داگیرکرنی کەلتووری و فەرهەنگی نەتەوەکانی دیکەی ناوچە و جیهان، کە دەزگاکانی راگەیاندن لە ریگەی پرۆسەی بەجیهانیبوون رۆڵێکی بەرچاویان هەیە (محمد و أحمد،2010، 291)، و لە لایەکیتریشەوە پەروەردەکاران گلەیی لە پرۆگرامی خوێندنی قوتابخانەکانمان دەکەن و دوور لە کۆمەڵگای کوردەواری و نزیك لە کەلتوورەکانی دەوروبەر، و لە هەمان کاتدا بە زیانی کەسێتی قوتابیان دەبینن (حەیدەری، 2004، 76)، بۆیە ئایا لە قۆناغێ ئێستای دیرۆکی و هەوڵەکانی کوردستانیان بۆ گەیشتن بە ئازادی ئەو چەمکە هێشتان جێگەی بایەخی لایەنە پەیوەندارەکانی سیستەمی پەروەردەیی کوردە یان نە، لە کاتێك دا کە هەندێ ڕۆشنبیرانی کوردستان لەو بڕوایەدان کە هەندێ لایەنی ئازادی و بە

تایبەت ئازادی تاکی نێوان کچ و کوڕ لە سیستەمی پەروەردەیی و فێرکردن لە هەموو ئاستەکانی خوێندندا هێشتان لە ژێر گووشاری فەرهەنگی خێڵەکی کۆمەڵگەدایە و گۆڕانی بەسەر دا نەهاتووە و کورد نەیتوانیوە بیگۆڕێ (گۆڤاری شکار، 2013، 156)، و وێڕای ئەوەی قۆناغی گەنجێتی بە قۆناغی ئازادی تاك خراوەتە سەر شانۆ، بەڵام ناتوانی لە هەڵسوکەوتمان لەگەڵ ئەو چەمکە چەندەها گیروگرفتی دەروونی و کۆمەڵایەتی وەك خۆکوشتن، لادان، و ...هتد، لەنێو گەنجەکانمان بەدوای خۆی دا هێناوە (باخەوان، 2013، 11)، و یەکێك لە گرفتەکانی هەرەباو لە کۆمەڵگەماندا تێکەڵکردنە لە نێوان چەمکی ئازادی و چەمکی بەرهەڵڵایی و سەرڕۆییە، کە ڕاگەیاندن تیایدا سەرپشکە (بۆلی، 2014، 67)، و لە هەمانکاتدا ئەو ئازادییەی قوتابی کورد وەك تاك لە نێو خێزاندا هەیەتی، لە قوتابخانە، وەك دەزگایەکی کۆمەڵایەتی فەرمی سنووردار دەکرێ(خدر، 2004، 81)، تەنانەت ئەو داڕشتنەی لە بۆاری بابەتی زمانی کوردیش لە قوتابخانەکانمان دەنووسرێن زۆر کلاسیکییە و بایەخی پێنادرێتن(زەنگەنە، 2000، 87)، و لەوەش خراپتر هەژمارنەکردنی بە وانەیەکی بنچینەیی لە خوێندن و لابردنی لە ئەزموونی بەکالۆریا کە خۆی جۆرێکە لە سووکایەتیپێکردنی و بێ بایەخکردنی، دوای ئەو هەموو ساڵانەی زەحمەت و قۆربانیدان و مەینەتی نەتەوەی کورد(مەغدید حەمەد، 2004، 99)؟ هەتاکو لە کوردستان گلەیی لە پرۆگرامەکانی خوێندن دەکرێن و داوا دەکرێت ویست و ئارەزووەکانی قوتابیانی تیایدا لەبەرچاو بگیرێتن (عبدالّحد، 2006، 60). توێژینەوەکانی پسپۆڕانی دەروونزانی لە وڵاتانی پێشکەوتوو، بۆ نموونە ئەلیس مایس و جاسمین ماکۆناتا (A. Mayes and J. Maconatha, 1982) پێشاندەداتن کە کێشەکانی پەیوەندار بە لایەنی ئەکادیمی و بەتایبەت پرۆگرامی خوێندن یەکێکە لە گرفتە هەرە گرنگەکان بەلایی قوتابیانەوە (صبری، 1986، 48)، و سەرپەرشتیارانی پەروەردەیی لە هەرێمی کوردستانیش هەمان ڕۆانگەیان هەیە و لەوبڕوایەدان کە پرۆگرامی خوێندن لە کوردستان گرفتی لێکترازانی تێایدا بەدیدەکرێتن، و هێشتان مامۆستا و قوتابیان بەدەستیەوە دەناڵێنن، چونکە یەکگرتوویی و تەواوکەرێتی تیایدا بەدیناکرێت و خوازیاری چارەسەرکردنینە لە لایەن پسپۆڕانی پەرەوەردەییەوە(أمین،75،2004).

2.1. گرنگی توێژینەوە:

ئەگەرچی سنوورەکانی ئازادی تاکی بە گەیشتن بە سنوورەکانی ئازادی کەسانیتر کۆتایی دێتن، و ئەوەش وەك بەشێك لە پابەندییەکانی کۆمەڵایەتی مرۆڤەکان و لە چوارچێوەی ڕێزلە یەکتری گرتن، ڕێژەییە (قرنی، 2002، 6)، بەلاّم ڕۆژ لەدوای ڕۆژ گرنگیدان بە ئازادی تاکی و کۆمەڵایەتی، لە جیهانی سەردەمدا پەرەدەستێنیّ، و هەوڵەکان بۆ ئەوەی ببێتە بابەتێکی بەپێز بۆ بەختەوەری کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی بەردەوامن، تاوەکو بەهۆیەوە تاك و کۆمەڵگە بتوانن ڕووبەڕووی ئاستەنگ و کێشە و گرفت و کۆسپەکانی ژیانی سەردەم ببن (محمد و محمد، 2014، 146). هەرلەو کاتەوە کە مرۆڤ بە ئازادی لەدایك دەبێ، دەیەوێ بە ئازادی و لە جوانمەردی دا بمێنێ، و خۆی و خێزان و کۆمەڵگە و نیشتمانی لە دەستدرێژی و بەدرەفتاری و داگیرکاری بپارێزێ و بە سەربەرزی و سەربەستی و ئازدای بمێنێتەوە، و کورد یەکێکە لەو نەتەوانەی لە جیهان و وڵاتێکی ئالۆز دا هەمان گرفتی هەیە و مەترسی لەسەر ئایندەی هەیە (گەرمیانی، 2004، 7).

پەروەردە و فێرکردن، وەك یەکێك لە بابەت و پێداویستیەکانی ژیانی مرۆڤایەتی، یەکێك لە ئەرکە گرنگەکانی خۆی لە پێکهێنان و ئاوەدانکردنی کەسایەتی و هاونیشتمانیەکی ئازاد و بە توانا بۆ مەبەستی خۆناسینەوە و لەخۆبۆردن و خاوەن سروش و چاکەخوازبووندا دەبینیّ (Сластенин и Чижакова, 2003, 136)،و لەهەمان کاتدا پەروەردە وەك پرۆسەیەکی سروشتی لە هەندێ قوتابخانەکانی پەروەردەیی، لەسەر یەکێك لە بنەماکانی سەرەکی، کە بریتیە لە ئەزموونی ڕاستەوخۆی قوتابی لە ڕێگەی هەڵسوکەوتکردن لەگەڵ ژینگەه، ڕادەوەستێ، کە بڕوای تەواویان بە ئازادی قوتابی هەیە بۆ دەربڕین لە خۆی، و خۆفێرکردن بە ئامانجی سەرەکی پەروەردە دەزانرێتن (سرحان، 2003، 53).

ئازادی، وەك یەکێك لە خاڵە سەرەکییەکانی مافی مرۆڤ، واتای بەندەنەبوون دەگەینیّ، و یەکێکە لە پێداویستی و خواستەکانی ڕابردوو و ئێستای مرۆڤ، بەلاّم جاری وا هەیە بۆ پێی گەیشتنی تووشی هەڵە دەبیّ و بۆچوونی لاداروی لە لا دروست دەبیّ، و بە ناوی ئازادیەوە دۆخێکی ناڵەبار دروست دەکات، و وادەزانیّ ئەو ئازادییە (الحمیدی، 2013)، تەنانەت زیاتر لە بیست جار لە دیباچەی جاڕنامە گەردوونی مافی مرۆڤ دووبارە بووە (گلوعی، 1390، 469)، و ماددەی (26) ئاماژە بە پێویستی لەبەرچاوگرتنی ئازادییە بنەڕەتیەکان و ڕێزگرتنی مافی مرۆڤ، ئامانجی فێرکردن و گەشەپێدانی کەسایەتی مرۆڤ بێ(ئارام، 2004، 11)، و پەروەردەکارانی هاوچەرخ گرنگی بە پێگەیاندنی قوتابیان لەسەر بنەماکانی مرۆڤگەرایی دەدەن، و بۆ ئەو چەندە پەرتووکی خوێندن لە پرۆگرامی خوێندنی قوتابخانەکان بە گرنگ هەژماردەکەن، کە بە هۆیانەوە دەتوانرێتن بەهاکانی هاوچەرخ و مرۆڤگەرایی لە نێو قوتابیان بلاّو بکرێت و کاریگەری بەسەر پێگەیاندنیان و دروستکردنی کەسایەتییان بکرێتن (Ветчинова, 2008, 79)، و دەکریّ ئامانجەکانی سیستەمیّ پەروەردەیی و فێرکردن لە ڕێگەی کەرەستەی وەك پرۆگرامی

خوێندن و پەرتووك و چالاكییەكانی قوتابخانە وەدەست بهێنرێن (الشافعي،1986، 10)، و هاوشێوەی ئەو بنەمایە لە ڕێككەوتنە جیاوازەكانی نەتەوە یەكگرتووەكان و بە تایبەت ئازادی دەربڕین داكۆكی لێوەكراوە (هامەربێرگ، 2004، 23). بۆیەش دەبینین گرنگیدان بە هەڵسەنگاندنی پرۆگرامی خوێندن لە وڵاتانی پێشكەوتوو جێگەیەكی تایبەتی لە نێو سیاسەت و بیردۆز و توێژینەوەكانی پەروەردەییدا هەیە(Lundgren, 1979, 42).

متمانەكردن بە گەل یەكەم پرەنسیپی گرنگی دیمۆكراسیەتە، وەك ڕۆسۆ بڕوای وایە، ئەوانەی دەیانەوێ ناچاری بكەن ئازاد بێ بەڵام لە ڕاستیدا ئەوە ناكەن، و دەیانەوێ بەهۆی دامەزراوەیەكی دروستكراو ئازادییەكانی خۆیانی بەسەر دا بسەپێنن، جۆرێكە لە خیانەت لێكردن لێی (توفیق و ئەوانیتر، 2016، 104)، و لەگەڵ ئەوەی بڕوای وابوو كە مرۆڤە "وەحشیەكەی" جاران زۆر لە مرۆڤی ئێستاكەیی ئازادتر بوو، و زانست و پێشكەوتنەكەی هەموو ئەو ئازادییەی لێ زەوت كرد، و بە تایبەت لە بۆاری پەروەردە و فێركردندا (رانالد، 1383، 9)، و بیرتراند ڕاسێل، فەیلەسۆفی گەورە، لەوبڕوایەدایە كە دەستهەڵات بە بێ زانست زۆر ناخاینێ، و زانستیش بێی ئازادی بیركردنەوە هیچ واتا و بەرهەمێكی نابێ (ڕاسێل، 2011، 176)، و دیمۆكراسیش بە بێی پەروەردە سەرناگرێ (Nelson, et al, 2007, 11)، و بە پێچەوانەی ڕۆسۆ و كافكا، هەندێ كەس بڕوایان وایە كە زانست بەو گۆڕانكارییانەی لە بۆارەكانی ئابووری و كۆمەڵایەتیدا پێشكەشی مرۆڤایەتی كردووە، بۆوەتە هۆكاری زیادبوونی تەندروستی و ڕەوشنبیری و متمانە و ئازادییەكانی تاكی لە جیهانی ئێستا دا (كمال، 1989، 811)، بۆیە بیرمەندان و پسپۆرانی سیاسی سەردەم لەوبڕوایەدان گرنگە كە ئازادی بە هەموو جۆرەكانیەوە ببێتە فەلسەفەی سیاسی جیهانی تاوەكو بەهۆیەوە ڕێڕەوەی مافی مرۆڤ بەردەوامی پێبدرێتن و ئامانجەكانی خۆی بپێكێ (كلیفلاند، 2000، 56).

پسپۆرانی دەروونزانیش وای دەبینن كە ئازادی مرۆڤەكان و ئاستی دەستەكەوتەكانی پەیوەندییەكی پتەویان لەگەڵ هەندێ لە خەسڵەتەكانی كەسێتی و دەروونددروستییەكەی هەیە (Geller,2008, 21)، و هەندێك لە داب و نەریتە كۆمەڵایەتییەكانی دواكەوتوو لە كۆسپەكانی ئازادی و سەربخۆیی تاكی هەژمار دەكرێن، كە جاران دەبن بە هۆكاری شكستخواردنیان و تەنانەت پەنابردنە بەر خۆكۆشتن (قەرەچەتانی، 2010، 324)، و توێژەرانی وەك ئیساك ڕای و ئەوانیتر (Issac R., et al) پیشانیاندا كە پەیوەندی هەیە لە نێوان لایەنی بەرپرسیارەتی و لایەنی دەروونی و ئازادی ئەنجامدانی تاوان لە لای تاوانباران (Adler, et al, 2004, 78).

سایكۆلۆژیستەكان لەو بڕوایەدان كە بەرهەمەكانی نووسەران و هونەرمەندان، ئەو سیمبۆلانەن، كە لە ئەنجامی تێگەیشتنێكی ئازادنە و وەرگێڕانیان، لە كاتەكانی ڕابردوو و ئێستای شتەكان و بیروباوەر و شتەكان و بۆچوونەكانەوە پەیدا دەبن، نەك تەنها هەڵگری واتا و ڕامانن، بەڵكۆ وزەیەكی ڕۆحییان تیایدایە، كە ڕەنگدانەوەی خۆدی مرۆڤەكانن (Мещеряков и Зинченко, 2007, 438)، و فرۆید ئازادی بە نەست، و ستانلی هۆڵ بە گۆڕانكارییە بایۆلۆژییەكان، و جۆرج مید بە بەها كۆمەڵایەتی و ناسنانەی تاكی دەبەستنەوە (Tozer, et al, 2002, 103).

ئێحسان نەراقی، پسپۆری پەروەردەیی كە ساڵانێك لە نێو ڕێكخراوی یۆنسكۆ كاری كردووە، وای بۆدەچێ كە سەنتەرەكانی پەروەردەیی دەتوانن بە فێركردنی قوتابیانی گەنج لە هەڵگرتنی ئەركی بەرپرسیارێتی، و گەشەپێدانی بیركردنەوەیان و گرنگیدان بە ڕێكخستن، ئازادی بپارێزن، چونكە ئەگەر ئەوان نەزانن و فێری ئەوە نەبن كە كۆمەڵگەیەكی ئازاد تەنها بە ڕەنج و ماندووبوون دادەنرێتن، هەرگیز بەها نرخەكەی نازانن و گرنگیشی پێنادەن، و ئۆتۆماتیكیەن دەبن بە دوژمنی ئازادی خۆیان، و ئەوە لەكاتێكدایە كە ئاستی ئازادی ئەوان پەیوەستە بە ئاستی دابینكردنی پێداویستیەكانی ژیانیان (نراقی، 1354، 186)، و هەمان بیرۆكە لای ئێلانوور هەیە، و بۆ گەشەیەكی سروشتی و كاریگەرانە بە گرنگی دەبینێ (Eleanor, 2001, 66). واتە وەك توێژینەوەكانی زانستی پیشانیان داوە ئازادی یەكێكە لە فاكتەرە كاریگەرەكانی پەیوەندی نێوان قوتابیان و هاوڕێیانیان (Easton, 2009, 288)، بۆیە پێویستە لە میانەی پەیوەندی قوتابیان و تاكەكانی دەوروبەر دا بۆ مەبەستی ڕێزگرتن لە یەكتری و هەبوونی ڕۆحی هاوكاریكردن پشت بە دروستكردنی دۆخێكی ئازادانە بدرێتن تا تیایدا بە ئارەزووی و ویستی خۆی دەربڕین لە گرفتەكانی بكاتن و بتوانێ بەهۆیەوە بەسەر ئەو كۆسپ و تەگەرانەی دەبن بە هۆكار ناجێگیری دەروونییەكەی، زاڵ ببێ (الشیبانی، 2000، 219). و تەنانەت دەروونزانی گەورەی ڕووسی، لێڤ ڤیگۆتێسكی دوای توێژینەوەی لایەنەكانی چەمكەكانی پەروەردەیی و فێربوون، وای دەبینێ كە كاریگەری پەیوەندییەكانی قوتابیان لەگەڵ دایك و باوك و مامۆستایان و قوتابیانی گەورەتر و كاراتر و چالاكتركردنیان و پێشخستنی تواناییەكانیان زۆر گرنگ و كاریگەرە و بە بهایە، و بەتایبەت لە بۆارەكانی زمانەوانی و بابەتەكانی وێژەییدا (Krajcik, et al, 2003, 64 ; Krogh and Morehouse,2008, 14)، چونكە زمان ناسنامەی نەتەوەكانە (محەمەد، 2004، 93)، و كەلتوور هەرگیز لە زمان جیاناكرێتەوە، و كەلتوور و فەرهەنگ پاشكۆ و زمان گیانێ كۆمەڵگا

تەواوکەری یەکتر و پارێزەری ناسنامەی نەتەوەیین (بەرواری، 2010، 217)، و وەك زۆر زانا تیایدا كۆكن كە چەند زمان كاریگەری هەیە لەسەر پرۆسەی هزرکردن (الوردی، 2013، 70)، و کەرەستەیەکە بۆ بیرکردنەوە و دەربڕین لە هەست و سۆز و وێژدانی مرۆڤ و تێگەیشتن لە حەز و ئارەزوویەکانی کەسانیتر (محمد، 2004، 390)، و بەهەمان شێوەش ڕێزمان ڕێگەی فێربوونی زمانە بە شێوازێکی زانستیانە(باوانی، 2002، 79)، و لە سۆنگەی ئەوەی کە مامۆستایان ڕۆڵێکی بەرچاو لە دەستکەوتەکانی قوتابیان دەگێڕن، بۆیە فێرکردنی چەمکەکان لە ڕێگەی پرۆگرامی خوێندن و چالاکییە جیاوازەکان و شێوازی وانەگوتن، زۆر بە گرنگ دەزانرێتن (Friedl, et al, 2005, 2 " حەمەد، 2004، 92)، و بە تایبەت کاتێك کە هەندێ پێداویستی سەرەکیی قوتابیان دابین دەکەن، وەك نموونە ئازادی (القحگانی و العنزی، 2014، 124)، و پسپۆران ئازادی جووڵە بە یەکێك لە قۆناغەکانی گەشەی مرۆڤ هەژمار دەکەن، کە تیایدا بە یارییکردنی بە تەنیایی، منداڵ بە هەڵپەڕین و جووڵەی جیاواز دەربڕین لە هەستەکانی دەکاتن (السید، 2001، 72)، و لەگەڵ ئەوەشدا، پسپۆرانیتریش ڕۆڵی بەهاکانی کەلتووری و فەرهەنگی لە دانانی بەردی بناغەی چەمکەکان لە ناخی قوتابیان بە گرنگ دەبینن (Schuttz, 2008, 103)، و بە تایبەت ئەو چەمك و بەهایانە بە ڕێگەکانی وەك بەشداری چالاکانە لە پێناو بەدیهێنانی ئامانجەکانی و چالاکییەکانی کۆمەلایەتی و کەلتووری و فەرهەنگی زیاتر پەرەدەستێنن و گەشەدەکەن (Gauvin, 2002, 83)، و بۆیەش پسپۆرانی وەك شێلا ستانلی (Sheila Stanely, 1977) وای بۆ دەچن کە فێربوونی چەمکەکان بۆ قوتابیان گرنگە، چونکە کاریگەری بەسەر توانستەکانیان هەیە، و ئەو چەمکانە لە لایەنیانەوە و لە کاتی چالاکیەکانی قوتابخانەیی و ژیان دا وەك وشە و برگە بۆ دەربڕین لە جووڵە جۆراوجۆرەکانیانەوە بەکار دێن (Graham, et al, 2001, 25).

توێژینەوەکانی ئێدوارد تۆلمان (E. C. Tolman, 1932) دەریانخستووە کە لە فێربوونی گیانەوەرانی تاقیگەهی دا، بۆ نموونە مشکەکان، کەمبوونی ئاستی پشتگیری (تعزیز) لە جۆری هەستکردن بە نەبوونی ئازادی جووڵەکردن، کاریگەری نەرێنی بەسەر هەژماری هەوڵکانیان بۆ سەرکەوتن دەکاتن (Hothersall, 2004, 491)، و توێژینەوەکانی هێرزبێرگ پیشاندەدەن کاتێك تاك بە ئازادی ویست و ئارەزووی خۆی کار دەکاتن پاڵنەری خۆدی لە لای بەرزتر دەبێ، چونکە بە بەهادان بەو کارە و پیشاندانی ئاستێکی بالای نواندن، ڕێژەی سەرکەوتنی زیاتر دەبێ (أرجایل، 1993، 51).

هەندێ لە بسپۆران بە پەیوەندیدانی ئازادی لەگەڵ بیرکردنەوە دا، هاوکات وای بۆ دەچن لە هەندێ کۆمەڵگەی وەك ڕۆژئاوا، هەرچەندە کە مرۆڤەکان لە بیرکردنەوە و بڕیاردان لەبارەی ئەوەی دەیانەوێ ئازاد بن، بەلام ناتوانن هیچ شتێك و ڕاستیەك لە ژیاندا بگۆڕن (Ruggiero, 2004, 27)، وێڕای ئەوەی کە کەلتووریان بە هەموو توانایەوە هەوڵی پەروەردەکردنی تاکەکانی دەداتن لەسەر بنەماکانی تاکگەرایی، سەربخۆیی، ئازادگەرایی، پێداگری (Thirumurthy, 2008, 70)، و ساموئێل هانتیگتۆن، سیاسەتوانی ناوداریش بە هەمان شێوە باس لە بەهاکانی جیهانی و دیمۆکراسی و ئازادی و ئابووری لەو کۆمەڵگایە دەداتن، و ئەگەرەکەشی لە زیادبوونی ئاستی ململانێیەکانی جیهان لە ئاییندە دا دەزانێ (Huntington, 2009, 226).

ئەم پارچەیەی کوردستان، کە لە ژێر ڕکێفی بەغدا بووە لە ڕێگەی داڕشتنی هەستی نەتەوایەتی لە بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی دا پشکی شێری بەرکەوتووە و ئەوەش لە ڕێگەی پەیوەندیدانی چەمەکی ئازادی لەگەڵ هەستی نەتەوەگەرایی و دیمۆکراسیەت و دادپەروەری کۆمەڵایەتی و و بەتایبەت دوای شۆڕشی ئەیلول (ابراهیم، 2010، 279)، و وێڕای ئەوەی کە ئەم ئازادییە و ئازایەتی کورد تێکەڵی جەنگە ناوخۆییەکان بووە (بێشکچی، 2010، 9)، بەلام پەروەردەکاران ئامانجی سەرەکیی خەباتی کوردستانیان لە پێناو ئازادی ولات دەبینن (ئەمین، 2002، 35)، و ڕۆشنبیرانی ئایینەکان لە کوردستان داکۆکی لە مافی مرۆڤ و ئازادی ئایینی و گێرانی بۆنەکانیان، و ڕێزگرتن لێیان دەکەن، وەك بەشێك لە فەلسەفەی پێکەوە ژیان، و بۆ بەرژەوەندی مرۆڤایەتی (الختاری، ب.ت.،9 " فاید، 2008، 122)، و کوردستان بە گشتی و بەتایبەت لە پەروەردەیی هەمیشە جێگەی پێکەوە ژیان و پێدانی ئازادییە بۆ گشت نەتەوە و ئایینەکان، و ئەو ڕاستیە بە گەواهی ڕاپۆرتەکانی نێونەتەوەیی، کە سایتی فۆرن پۆلیسی و نیێر ئێست پۆلیسی ڕیسێرچ (CFNEPR) نموونەیەکە لەو بەلگانەی ئاماژە بە گرنگیدانی حکومەتی هەرێمی کوردستان بەو لایەنە (نیێر ئێست پۆلیسی ڕیسێرچ، 2017، 2)، و ئەو چەندە خۆی لە بەهەندوەرگرتنی زۆر بەهای کۆمەلایەتی پەیوەندار بە مافی مرۆڤ، لەنێو سیستەمی خوێندن لە هەرێمدا ڕەنگداوە (ئەحمەد، 2000، 57)، و لەو ڕۆانگەیەوە ڕۆشنبیرانی کورد لەوبڕوایەدان کە دەبێ سیستەمی پەروەردەیی هەرێم گۆڕانکاری ڕیشەیی پەیرەو بکات تاوەکو ببێتە سیستەمێکی ئازاد و دامەزراوەیەکی زانستی سەربخۆ و بێلایەن لە پەروەردە و فێرکردندا، و بە تایبەت لە بۆاری میتۆد و پرۆگرامی خۆێندندا و سوودوەرگرتن لە ئەزموونی زانا و پسپۆرانی جیهان (گەرمیانی، 2004، 81)، تا قوتابی فێری ڕێزگرتن لە ئازادی خەڵکیتر، و ژیان و کارکردن ببێ (جۆمعا، 2003، 88)،

چونکە بابەتی وێژەیی بەهەموو جۆرەکانیەوە کاریگەری لەسەر پەروەردەی قوتابیان هەیە (حیتو، 2002، 71)، و فێربوونی چەمکی نوێی پەروەردەیی وەك ئازادی بۆ قوتابیانی کورد گرنگە تابتوانن لەگەڵ پێشکەتنی زانستیی جیهانی بگونجن(رەشید، 2002، 13)، بەتایبەت کە وەك رۆشنبیرانی کورد لەوبڕوایەدان کە مەترسی لەسەر ناسنامە و کەسایەتی کورد هەیە، و دەبێ ئەو دوو فاکتەرە بەیەکەوە ببن بە هێزێکی مەزن بۆ ئازادی و پێشکەوتنی ژیان(بالآیی، 2010، 125).

توێژینەوە و سەرچاوە زانستیەکان ئاماژە بەوەدەدەن کە گرنگیدان بە بابەتی چەمکەکان لە بۆاری وانەگوتن دا بۆوەتە بەشێك لە ئاراستە پەروەردەییەکانی هاوچەرخی توێژینەوەکانی کۆمەڵایەتی، چونکە پێیان وایە چەمکەکان وەك تۆڕێکی پەیوەندییەکان خۆی لە ستراکتووری بۆاری زانەکی (مەعریفی) تاك دا دەبینێ، و دەبێتە هاوکاری بۆ پەرەسەندنی ئاستی ئەزموون و فێربوونی (الگائی و السلیفانی، 2014، 125). دیارە لەو بۆارە دا بابەتی زمانی کوردی و پەیوەندی نێوان تۆخمەکان لە ڕێگەی وشەکان، وەك شێوازێکی تەکنەلۆژیای فێرکردن گرنگی خۆی هەیە (جانۆ، 2004، 20)، چونکە بریتیە لە جووڵەیەکی هزری و بەردی بناغەی گەل و چۆنیەتی بیرکردنەوەی (ئەحمەد، 2002، 75)، و تەنانەت سەرۆکی ئەنیستیتۆی زمانی کوردی لە ئەڵمانیا وای بۆدەچێ کە تا منداڵ زمانی دایك باشتر فێر ببێ فێربوونی زمانێکی بیانی ئەوەندە بۆی ئاسانتر دەبێ (عۆمەر، 2018: ب.ب.)، بۆیە پەروەردەکاران لە کوردستان هەڵسەنگاندنی پرۆگرامی خوێندن بە ئەرکێکی گرنگی پەروەردەیی دەبینن تا بزانرێتن توانیویانە ڕێڕەوەی گونجاو و راست و بیری زانستی هاوچەرخە بخاتە نێو مێشکی قوتابیان (محەمەد، 2003، 97)، و تەنانەت هەندێکیان خوازیاری گۆڕانکاریین تیایدا تا بگونجێ لەگەڵ پێداویستیەکانی قوتابیان و بە تایبەت بابەتی زمان و وێژەی کوردی قۆناغی ئامادەیی (حاجی، 2002، 74).

و گرنگی ئەم توێژینەوە خۆی لەوە دا دەبینێ کە یەکەم جارە ئەو بابەتە و بەتایبەت لە نێو پرۆگرامی خوێندن لەو قۆناغەدا بخرێتەبەر توێژینەوە، و ئەنجامەکانی دەتوانرێتن وەك پێگەیەکی پەروەردەیی و کۆمەڵایەتی و زانستی لە لایەن لایەنە پەیوەندارەکانی هەرێمی کوردستان و بۆ بووژانەوەی ئاستی پێکەوە ژیانەکەی تیایدا بە گشتی، و لە هەمان کاتدا بە چاوێکی پڕ بابەخترەوە لە پرۆگرامی خوێندن و توێژی قوتابی لە قۆناغی هەستیاری هەرزەکاری دا، و لەبەرچاوگرتنی ناوەرۆکەکەی بە پێی بیردۆز و بنەماکانی زانسی و پەروەردەیی و دەروونزانی سوودی لێوەربگیرێتن.

3.1. ئامانجەکانی توێژینەوە:

ئامانجەکانی توێژینەوە ئەوانەی خوارەوە لە خۆ دەگرێت:

ئامانجی یەکەم: زانینی ئاست و ڕێژەی دووبارەبوونی چەمکی ئازادی لە ناوەرۆکی پرۆگرامی خوێندن و بە تایبەت بابەتی زمان و وێژەی زمانی کوردی بە:

1– شێوەیەکی گشتی. 2– بە پێی قۆناغی خوێندن.

3– بە پێی بۆارەکانی ئازادی.

ئامانجی دووهەم: زانینی ئاستی واتاداری دووبارەبوونی چەمکی ئازادی لە ناوەرۆکی بابەتی زمان و وێژەی زمانی کوردی بە پێی:

1_ قۆناغی خوێندن. 2– بۆارەکانی ئازادی.

4.1. سنووری توێژینەوە:

توێژینەوە هەر سێ بەرگ و پەرتووکی بابەتی (زمان و ێژەی زمانی کوردی) بڕیاردراو لە لایەن وەزراەتی پەروەردەی هەرێمی کوردستان–عێراق لە قۆناغی ئامادەیی بەخۆیەوە دەگرێ.

دەستنیشانکردن و پێناسەی چەمك و زاراوە سەرەکییەکانی توێژینەوە:

چەمك (Concept):

پێناسەی کوون: "بیرۆکەیەکی گشتییە دەربڕین لە چین یان کۆمەڵێك شت یان بابەت و ڕووداو دەکاتن کە پێکەوە بەستراو و پەیوەندارن " (Coon, 1997, 356).

پێناسەی هۆرنبای(Hornby):" بیرۆکە یان بنەمایەك لەبارەی شتێك کە پەیوەندی بە شتێکیترەوە هەیە" (Hornby, 2003, 252).

ئازادی(Freedom یان الحریە):

پێناسەی جۆن ئێستوارت میل:" ئازادی لەو کارە دەبینێ کە تاك پێی خۆشە ئەنجامی بدات "(سکینر، 1980، 30).

پێناسەی سکینەر: "کاتێك بیرکردنەوەیەکی ئازاد بۆ کەسێك دەڕخسێ یان هەست بە ئازادی بکات" (سکینر، 1980، 30).

پێناسەی شاسواری: "ئازادی پێوەری چەمکەکانی زمان و دەستهەڵاتە" (شاسواری،2007، 107).

پێناسەی فرۆم:" بریتییە لە هەڵوێست یان ئارەزوو و بەشێکە لە بنیاتی کەساتییەکی بەرهەمهێنەر و تەواو پێگەیشتوو" (فروم،2011، 177).

پێناسەی وەیس (2016): "بریتییە لە ئەو شتەی مرۆڤێك بە بێ دەستێوەردانی ئەوانیتر ئەنجامی بدات" (توفیق و ئەوانیتر، 2016، 69).

پێناسەی شێروانی: "ئازادی بریتیە لە سەربەخۆیی و بەهایەکی مرۆڤی–کۆمەڵایەتییە " (شێروانی، 2014، 10).

پێناسەی تیۆریکی توێژەر ئازادی بریتیە لە توانایی ئەنجامدانی رەفتارێك بێی ئەوەی هیچ کۆسپێکی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئایینی، فەرهەنگی و کەلتووری، ئابووری، و دەروونی ڕێگر بن لە گەیشتن بە

ئەنجامی مرۆڤێك، و پێناسەی ڕێككاریی چەمكی ئازادی لە لایەن توێژەر بریتیە لەو نمرەیەی هەر یەك لە جۆرەكانی ئازادی لە پێوەری بەكارهاتوودا وەریدەگرن.

2. ئەدەبیات و ویژەی توێژینەوە و توێژینەوەكانی پێشتر

لەم بەشە ئاماژەیەك دەدرێت بە هەندێ لایەنی گرێدراو بە بوارەكانی توێژینەوەكە لە نێو ئەدەبیات و وێژەی سەرچاوەكانی پەیوەندار بە بابەتی توێژینەوە، بە شێوەی خوارەوە:

أ – ئەدەبیاتی توێژینەوە :

چەمك (Concept):

یەكێكە لە فۆرمەكانی بیركردنەوەیە، و ناوی پەرتووكێكی ئەرەستۆیە، و لە زماندا بە وشە دەردەبرێن(عزیز، 2009، 32)، و چەمكەكان ئەركی جیاوازی وەك پۆلینكردن، تێگەیشتن و لە یەكتر جیاوازكردن، پێشدیتن، بەبەڵگەكردن، پەیوەندیكردن، جێبەجێ دەكەن (ێیسنك، 1379، 439)، و دەتوانین بە نۆمایشێكی سایكۆلۆژیكانەی مەعریفی خەسڵەتە هاوبەشەكان هەژمار بكرێت، كە بەرهەمی پێكهاتنیانە لە مێشك دا و بەرپرسیارە لە رەفتارەكانی تاك لە هەڵسوكەتەكانی ڕۆژانەی دا لەگەڵ ژینگەی دەرەكی دا (پورأفكاری،1380، 296). ئەگەرچی ئایینەكانی ئیسلام (العیسوی، 2009، 124" سعید، 2008، 166)، و ئەوانیتریش لە شوێن و بە ڕەنگی جیاواز دا داكۆكی لە ئازادی دەكەن وەك پێداویستیەكی مرۆڤ لە سنوورێكی دیاریكراو دا، بەڵام بەر لەو قۆناغانەی ئایینی، لە سەر ئاستی كوردستانی، ئازادی مێژوویەكی دێرینی هەیە. لە (یەسنا/ هاتی 31/ بەندی 11) ی ئاڤێستا بەو شێوەیە باس لە بەخشینی ئازادی لە لایەن یەزادن بە مرۆڤ دەكات: " ئەو كاتەی كە بە دروستكرنی مرۆڤەوە خەریكبووی، و هەیكەلەكی ئەوت دروستكرد، و ڕۆحت پێیدا و گیانت تیایدا چاند، و لە سروشتی چاكی خۆتەوە، لە پەیكەرەكان دا ڕووناكایت ناسی، و چاكە و خراپەت ئافراند، و هێزی كار و زانیاریت بە دیاری پێدان تاوەكو هەر كەسێك ئازادانە ئایینی خۆی هەڵبژێرێ" (رەزا، 2012، 406)، و لە شوێنیتریش زەردەشت بە ئاشكرایی داوای ئازادی جووڵە و مرۆڤەكان دەكاتن (Fisser and Powers, 235 :2004)، و ئەوەیە كە یەكێك لە تایبەتمەندییەكانی ئایینی زەردەشتی ئەوەیە كە مرۆڤی پێ خاوەنی ویستێكی ئازاد و بەرپرسیارە لە گشت كردارەكانی و چارەنووسی ژیانی، نەك كەرەستەیەك بێ لە دەست سیستەمی پیشەسازی دا (مهرین،2003، 219). وەك بەشێك لە بابەتی ڕەوشت، فەیلەسۆفانی وەك ئەفلاتۆن، و كانت، و هێگێل ئازادی تاك لە پابەندی و ملكەچی بۆ دەولەت دەبینن (ابراهیم،2004، 281)، و ئەوە هەمان ئەو باوەرەیە كە لە شارستانیەتەكانی وەك ئاریاییەكانیش بوونی هەبووە و لە سیستەمی پەروەردەیی و فێركردندا بایەخی پێدراوە (علی،1999، 271).

لە چەرخەكانی نوێی خەباتی كوردەكان بۆ ئازادی، و دوای زۆر كارەساتی گەورە، بەردەوام لە دژی ئۆسمانی و سەفەوییەكان راپەرینیان كردووە، تا بتوانن لە ولاتی خۆیان بە ئازادی بژین، و نموونەی ئەو شۆڕشانەش ئەردەلانیەكان، بەدرخانیان و شیخ عۆبەیدوڵای نەهری و ... هتد، بووە (الخلیل، 2012، 260).

لە قۆناغەكانی مێژوویی شارستانیەتدا، هەندێ لە بەها و باوەرەكانی كۆمەڵایەتی، وەك ئازادی و چاكە و ڕاستی بە تێپەڕبوونی كات دانپێنانیان دەسكەوت، دواتر بوون بە بەشێك لە نۆرمەكانی كۆمەڵگەكان (Ильин и друг., 2007, 247)، و سامۆئێل هانتیگتۆن و فلیپ ئشتمیر، وای دەبینن كە ئەو شەپۆڵانەی ئازادی كە لە ساڵانی (1828) لە ئەورۆپا دەستیان پێكرد زۆری نەخایاند و كۆتایی پێهات(بەشیری، 2005، 198). لە قۆناغێ رێنێسانس دا بیرمەندان وایان دەزانی كە كەسایەتی وەك كەرەستەیەكی میكانیكی وایە، و هیچ خۆشەویستی و ئازادیی لە ناخدا نیە، و تەنها بە پێی چوار پێكهاتەكانی خوێن و بەلغەم و زەردایەتی و ڕەشایەتی ئاراستە دەكرێ (حیتۆ، 2013، 136)، بەڵام لەسەر ئاستی جیهانی ئازادی پەیوەندی بە بابەتەكانی وەك دیمۆكراسی و لە قۆناغی ئێستا دا بەجیهانیبوونەوە هەیە. دیاردەی بەجیهانیبوون یەكێك لەو چەمكانەیە كە لە سەدەی بیستەم سەرێ هەڵداوە و پەرەی سەندووە، و لە یەكێك لە قۆناغەكانی هاتنەكایەی دیاردەی بەجیهانیبوون (العولمە یان Globalization)، كە بۆ سەرەتاكانی دەهەی پەنجای سەدەی ڕابردوو دەگەرێتەوە كە هاوكاتبوو لەگەل بەرزبوونی ئاستی جموجۆڵی بازرگانی جیهانی و سەرهەڵدانی بازاڕی ئازاد و یەكێتیە گۆمركییەكان (حسین، 143،2011)، و تیایدا هەم سەرچاوەكان و ئەنجامەكانی ناسنامەی مرۆڤایەتی، و هەم ئاستی ئازادی تاكیش بەرزبوونەوەیەكی بەرچاوی بەخۆیەوە بینیوە (گوڵمۆحەممەدی، 2007، 250)، و ئەوەش بەشێكە لە گەشەی چەمكی ئازادی بە هەموو ڕەهەندەكانیەوە لە جیهان بە گشتی، چونكە بە تێكڕا جیهانگەرایی، تەنها بە دیاردەیەكی ئابووری ناژمێردرێت، بەلكۆ هەموولایەنەكانی كەلتووری و جڤاكی، و سیاسیش بە خۆیەوە دەگرێت.

لە بابەتە هەرە گرنگەكانی پەیوەندار بە سەردەمی بەجیهانیبوون گرنگیدانە بە بەها كۆزمۆپۆلیتانیەكان یان بەهاكانی هاوڵاتی جیهانیبوونە كە لە راست خۆیدا پەیوەستە بە ڕەهەندە سیاسیەكان و بە تایبەت پەیوەندی نێوان ولاتان و ڕوانگەیان بەرامبەر بە یەكتری و لە سەر بنەماكانی سەروەری یاسا و مافەكانی مرۆڤ و دەستهەڵاتی گشتی دابەشكردنی دەستهەلات و بابەتی

دیموکراسیەت کە هەموویان بە یەکەوە ئاماژەن بۆ دیموکراسیەتی لیبرالی (هوفه، 2010، 211)، چونکە دیموکراسیەت رۆڵێکی دیار دەگێریتن لە گۆڕینی مافەکانی مرۆڤ و پیادەکرنی بە شێوازێکی پراکتیکی و کرداری لەو کۆمەڵگەیەی کە تیایدا ڕەچاودەکرێت(عبدالله، 1997، 107–127)، و دیموکراسیەت هەمان ئەو دەستوورەیە کە ڕێگا نادات دەستهەڵاتی بڕیاردان و دادوەری و یاسادانان پێشوەختە بدرێتە هیچ لایەك، ئامانجی یاساش، وەك جۆن لۆك دەڵێت بریتیە لە پاراستنی ئازادی و فراوانکردنیەتی (توفیق و ئەوانیتر، 2016، 70).

دۆبرامایێر، یەکێك لە هزرڤانانی بەناوبانگی هاوچەرخ لە پەرتووکی خۆیدا (فێرکردن و پەروەردە بەرەو دیموکراسیەت) هاوکات لەگەڵ داکۆکیکردن لە سەر بابەتی فێرکردنی دیموکراسیەت و ڕەهەند و پێکهاتە و ئەلەمێنتەکانی لە سیستەمی پەروەردەیی و بە تایبەت قوتابخانەکان، ئەو چەندە بە جووڵەیەکی نوێ لە بۆاری پەروەردەیی دا هەژمار دەکات، و وەك ڕێگایەك بۆ پەروەردەکرنی هاولاٌتیەك کە بتوانێ فێری چۆنیەتی بیرکردنەوە ببێ، پیشاندەداتن (کریمی، 2007 ، 232)، و ئەوەش لە بنەڕەتدا بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە وەك بسپۆران لەبڕوایەدان بەشداریکردن لە ژیانی سیاسی و بە تایبەت لەو ولاٌتانەی دیموکراسی پەیڕەوی دەکەن، بە یەکێك لە فاکتەرەکانی بزواندن و شۆڕشەکانی کۆمەلاٌیەتی هەژماردەکرێت (سالم، 2003، 98)، هەر چەندە کە هندەك لایەن و پسپۆر لەو بڕوایەدان کە کە بواری رۆشنبیری نەك تەنها کۆسپ و تەگەرە نیە بەلکۆ کەتوار (واقعێکی) کۆمەلاٌیەتی و ئابووریی کە دەکەوێتە نێوان تاك تا بیروبڕواکانی خۆی بە ئازادانە دەربڕێ و لەگەلیشیدا ترس و دواکوتوویی، و تێنەگەیشتن لە گرنگی دیموکراسیەت بەرهەمی هەژارییە و بە شێوەیەکی بەربلاٌو لە ئارادایە (عبدالحمید، 2004، 160). لە لایەکی ترەوە هەندێ لە پسپۆران لەو بڕوایەدان کە لە چوارچێوەی پەیوەندی نێوان بەجیهانیبوون و پرۆگرامەکانی خوێندن ئەو ئاراستەیە لەبەر چاو بگیرێت کە بۆ گەشەی کەسایەتی قوتابی بە هەموولایەنەکانیەوە دەبێ هەوڵ بۆ ئەوە بدرێت کە بتوانێ لەلایەنی کەلتووری کراوە بێ و بتوانێ لەگەل ئەو دیاردەیە خۆی بگونجێنێ لە ڕێگەی تێگەیشتن و بەکارهێنان و سوودوەرگرتن لە لایەنە ئەرێنیەکانی و بەکارهێنانی لە پێناو بەرژەوەندییە گشتییەکانی مرۆڤایەتی و کۆمەڵگە (الخوالده،287،2007). ئەوە دەمانباتە سەر خاڵێك و پرسیارێك کە بابەتێکی تری گرنگ و پەیوەندار بەو ئاراستەیە، کە لە نێوگۆڕەپانی سیاسەتی هاوچەرخ شان بە شانی دیموکراسی و بەجیهانیبوون گەشە دەکات، ئازادییە، کە ئەم بنەمایە یەکێك لە ڕەهەندەکانی سەرەکیی بەهای یەکسانی نێوان مرۆڤەکانە، کە لەوە دێت کە سەرپێبوونی هەموو مرۆڤەکان بۆ یەك سەرچاوە دەگەڕێتەوە، کە ئەویش یەکسانیە ، کە لە هەمان کاتدا ئەوە دەگەینێت کە هەموویان ئازاد لە دایك دەبن و ئازاد دەژین، بۆیە قۆرخکردنی ئەم ئازادیە لە لایەن مرۆڤەکانەوە بەرامبەر برا مرۆڤەکانی کارێکی پەسندنەکراوە (رشوان، 2012، 292)، و ئازادی پابەندییە بەو سێستەمەی کە یاسا بڕیاری لەسەر داوە و سیستەم لەم بەینە دا گرنگیەکی تەواوی هەیە چونکە ملکەچییەك بە ویستی خودی مرۆڤ بۆ یاسایە کە ئازادی لە بەرەلاٌیی جیاواز دەکات (عبدالله، 1997، 113). بە واتایەکی دیکە ئازادی مرۆڤەکان رەها نیە بەلکۆ لە چوارچێوەی سنوورەکانی کۆمەلاٌیەتی، جەستەیی، سۆزداری، سیاسی و یاساییە، و ئازادی تایبەت و کەسایەتی هاوکاتە لەگەڵ رەوشت و هەستی بەرپرسیارەتی تاك (ناصر، 2006، 111).

و لە ڕۆانگەی ئەوەی کە ئازادی وەك یەکێك لە پێداویستییەکانی مرۆڤ هەژماردەکرێت، دەتوانین وەك جۆزێف کرۆل لە تیۆری خۆی لەبارەی پێگەیشتن و بیردۆزی وێژەیی (1950) دا ئاماژەی پێدەکات دەبێ تۆێژینەوەی بەرهەمەکانی وێژەیی لە ڕۆانگەی دەربڕین لە پێداویستی و بەرژەوەندییە سەرەکییەکانی ژیانی مرۆڤ، کە خۆی بوونەوەرێکی زیندوو و تەواوبوو لە پێگەیشتن هەژماردەکرێت، ئەنجامبدرێن (ایبرمز و هرفم،1387، 87).

تیۆرییەکانی پەیوەندار بە چەمك:

لەگەڵ ئەوەی کە ڕۆبێرت ل. گۆلدستۆن (Robert L. Goldston) و داگلاس ل. مێدین (Douglas L. Medin) بڕوایان وایە کە خەیاڵپالاٌوییە ئەگەر وا بیر بکەینەوە کە هەموو تیۆرییەکانی لەبارەی چەمەکان دروست و گونجاو بن، بەلاٌم چەند نموونەیەك لە تیۆرانە پێشکەش دەکرێن:

تیۆری کلاسیك: بۆ یەکەمجار لە لایەن ئەفلاٌتۆنەوە سەرێ هەڵداوە، و ڕۆڵێکی مەزنی لە دەروونزانیی زمانەوانی دا هەبووە، و بڕوای وایە کە گشت چەمکەکان لە رووی ڕێکخستنەوەیان لەسەر بنەمای خەسڵەتەکان، وەك ژمارە جووتەکان وان (ئێیسنك، 1379، 437).

تیۆری جۆری نموونە: وەك هەڵگەڕانێك لە دژی کلاسیکیەکان پەیدا بوو، و پێی وایە کە چەمکەکان لە جۆرێك و نموونەیەکی دیار و باشترین نموونەی چەمکەکان سەر هەڵدەدەن، کە خاوەنی بەربلاٌوترین یان تایبەتمەندیترین خەسڵەتەکانن، بە واتایەکی تر وێکچوونی نێوان برگە یان جۆرێکی نموونەی چەمکێك دیار دەکاتن کە ئایا تا چ ئەندازەیەك ئەو برگەیە هاوشێوەی ئەو چەمکەیە (ئێیسنك، 1379، 438).

تیۆری پیاژێ: پیاژێ لە تیۆرییەکەی خۆی بە ناوی بنیاتنانەوە، لە دابەشکردنی قۆناغەکانی گەشەی هزری و بیرکردنەوە دا مرۆڤ بەسەر چۆار قۆناغی سەرەکی دا دەربازدەبن، کە تیایدا کاریگەری

ژینگەهـ و لایەنی دەروونی بە گرنگ دەزاندرێن (بکداش، 2000، 126)، و بڕوای وایە کە لە ساڵانی (5–12) ساڵیدا، چەمەکەکان لای مرۆڤ گۆڕانی بەسەر دا دێت، و لە جۆری ڕێژیی دەبن بە جۆری کەتواری واقعیانە، و لە هەڵوێستی جیاواز دا سوودیان لێوەردەگیرێتن، و مرۆڤ لە سەر بنەمای ئەوانەوە هەڵسەنگاندن بۆ ڕەفتارەکانی خۆی دەکات، و تاڕادەیەکی زیاتر لە جاران بە ئازادانە لە ژینگەی خۆیدا کراوەتر دەبێ و زیاتر تیایدا قووڵ دەبێتەوە، و زیاتر پابەندی یاسا ڕەوشتیەکان دەبێ و چەمك و بەها ڕەوشتیەکان گۆڕانکاری زیاتریان بەسەردادێتن(مقدم،1381، 30).

تیۆری نموونەی چاولێکەری (exemplar theory): برۆکس (Broocks, 1978) خاوەنیەتی، و لەوبڕوایەدایە کە چەمکەکان کاتێك بە چەمك هەژمار دەکرێن کە دوای بەراوردکردنیان لەگەڵ نموونە و چەمکێتر دا دەرکەوت پێداویستیەکانی بە چەمکبوونی تێایدایە، و ئەو کات بڕیار دەدرێتن کە وەك چەمك هەڵسوکەوتی لەگەڵ دا بکرێتن و وەك چەمکێك لەو گرووپە دا پۆلێن بکرێتن (ئێیسنك، 1379، 439).

تیۆری چەمکەکان وەك پەیوەستبوون بە بیردۆزەکان: توێژەرانی وەك (کری، 1985، و مۆرفی و مێدیێن، 1985، و کیل، 1987) کاریان تێایدا کردووە و وای بۆدەچن کە چەمکەکان لەسەر بنەمای زانست بە گشتی و ئەو بیردۆزە جیهانیانەی کە باس لە چۆنیەتی و پێکهاتە و ستراکتوور و دروستبوونی چەمکەکان دەکەن، دادەنرێن (ئێیسنك، 1379، 440).

تیۆری ئی. هوتن: ئاماژە بە فێربوونی چەمکەکان دەداتن و چەمك بارێکی دەروونی و ڕەفتارێکی هۆشی،و پێکهاتەیەکی زانەکی(مەعریفی) و بیرکردنەوەییە، کە لەڕێگەی زمان و پەیوەندی نێوان قوتابی و مامۆستایەوە ڕوودەدات(حەمەد،2004، 91).

تیۆری ڕوانین لە بەرامبەر بنەکای بیردۆزانە: هاوکات لەگەڵ داننان بە کاریگەری بیردۆزەکان، ڕێژە و ئاستی وێکچوونی تایبەتمەندییەکانی بەرچاو و بینراوی چەمکەکان بۆ بنیاتنانەوەیان بە گرنگ دەزانن (ئێیسنك، 1379، 441).

تیۆری نەگۆڕی چەمکەکان: کەسانی وەك بارسلۆ(1989) و **هەڤالانی** وای دەبینن کە چەمەکەکان جۆرە جێگیریان تیایدایە و لە مێشکماندا گۆڕانیان بەسەردا نایێت (ئێیسنك، 1379، 442).

تیۆرەکانی پەیوەست بە ئازادی:

چەمکی ئازادی لە نێو تیۆرییەکانی دەروونزانی دا شوێنێکی تایبەتی هەیە، بۆ نموونە لە تاقیکردنەوکانی سکینەر لەسەر چەند گیانەوەرێك، و بەتایەت ئەوەی پەیوەستە بە ئازادی جووڵەیان لە نێو سندۆقەکاندا، ئەو ئازادیە، و لەگەڵی دا پاداشتکردنیان، هۆکارێکی ڕێخۆشکەر بوو بۆ فێربوونیان (عزیز، 2014، 127).

تیۆری فرۆید: بە دیتنی فرۆید ڕەمەکەکانی ژیان و مردن کە لە نێو چەمکی ئید (Id) دا دەبینرێن وزەیەکی دەروونیان تیایدایە کە لە بنەڕەتدا لە ڕێگەی گۆڕانکاری لە وزەیەکی جەستەییدا پەیدا دەبێ، مەبەستی سەرەکی ئەو ڕەمەکانە لابردنی ووروژاندنەکان و هێشتنەوەی تاکە لە دۆخێکی ئارامی مێنتالی(عەقلی) و فیزیۆلۆژی و ئازادبوون لە شەپرزەیی (هال، 1970، 116)، و لیبیدۆ کە نوێنەرایەتی پێداویستییە سەرەکیەکانی مرۆڤ دەکاتن کە دەبێ بە بێ هیچ کۆسپێك و بە ئازادانە تێر و دابین بکرێن (باقر و حمزە، 1984 ، 17)، هەرچەندە کە قوتابیەکانیتری فرۆید، وەك ئەدلێر و یۆنگ و میدێر، وای بۆدەچن کە لە پێکهاتەی کەسێتی مرۆڤدا، جگە لە لیبیدۆ، هێزی تر هەن ناکەونە ژێر کاریگەری لیبیدۆ، بۆ نموونە سۆزەکەی لە کاتی شرۆڤەکردنی لە لایەن تایبەمەندی دەروونی دەگاتە قۆناغێکی هەستەوەری (ئاگەهداری یان شعوری)، و ئازادییەکی کاتی بۆ دێتەئاراوە و لە سایەی ئەم ئازادییە خۆشەویستی یان ڕقی کەسێك هەڵدەگرێ، جا هەر کەس بێ، و ئەو پرۆسەیە بەناوی گۆڕانکاری سۆزداری ناسراوە و بەردەوام لە گۆڕاندایە (فلاتی، 1349، 98)، فرۆید لە بەکارهێنانی شێوازی شیکاری دەروونی بۆ ئازادبوون لە ئالۆزییە مێنتاڵییەکان و تێگەیشتنێکی باشتر لە خۆدی خۆی (حەسەن، 2007، 36)، و یان خەواندنی مۆگناتیسی (هیپنۆتیزم) و دەربڕینی ئازاد و شرۆڤەی خەونەکان، دەرفەتێك بۆ نەخۆشەکانی دەڕەخساند تاوەکو بەهۆیەوە بگەنە ئاستێکی ئازادبوون لە شەپرزەیی، ئازادکردنی وزە شاراوەکەی هەلچوونەکان، کە بە چەمکی (catharsis) دەناسرێتن(ویلسون، 2000، 20). بەمەش واتا فرۆید لەوبڕوایەدایە کە ئازادی بابەتێکە تاك بەردەوام چ لەسەر ئاستی هەستەوەری و ئاگەهدارانە یان نەستی بێ بە پێی ئەزموونەکانی منداڵیەتی خۆی بەرەو لای پاڵدەدرێت، و وا تێدەگاتن کە ئازادی ویستێکی ڕەها و هەڵبژارتنێکی لەبن نەهاتووە و هیچ فشارەکی دەرەکی لەسەر نیە، بۆیە هەر چیەکی بیەوێ دەکات و هەوڵدەداتن وەدەستی بهێنێ (زیدان، 2008، 45).

تیۆری ئالتمان و چێمرس (Altman I. & M. Chemrs, 1980): بۆشایی تایبەت بە هەر تاکێك ئاستی ئازادییەکەی مسۆگەر دەکات. ئەو دوو زانایە سێ جۆری سنوور بۆ بۆشایی تایبەتی مرۆڤەکان دادەنێن، کە لە جۆری یەکەم، بۆ نموونە لە نێو ماڵەکەی دا، تاك بەهێزترە، و لە جۆری دووهەم دا، بۆ نموونە لە پۆلی خۆی دا، تاك ئاستی خاوەندارێتی وەك جۆری یەکەم نیە و ئاستی بەکارهێنا و سوود لێوەرگرتن لێی سنووردارترە، و لە جۆری سێیەمدا، بۆ نموونە لە نێو جادە دا، کۆنترۆڵکردن زۆر ئەستەمە و تاك وەك زۆر تاکی تر تیایدا هەژمار دەکرێت (اسفند ئباد، 1388، 269).

تیۆری ماسلۆ: كە پێی وایە هاوكات لەگەڵ گرنگی فاكتەری پاڵنەرەكان لە ژیاندا، ترس لە ژینگە و هەلپەرستی هەندێ كەس لەو ژینگەیە بە شێوەیەكی ناشیاو و ناگونجاو بۆوەتە هۆكاری لەدەستچوونی ئازادییەكانی مرۆڤایەتی، و لای هەندێ كەسیان شكستخواردن یان ڕەشبینی پەیدا بووە (Maslow, 1968, 24)، و لە توێژینەوەكانی لەبارەی ئەو كەسانەی گەیشتوونەتە ئاستی بەرزی بەدەستهێنانی خۆد (self actualization)، بۆی دەركەوت زۆر كەس لەو كەسایەتیانە خەسڵەتی تایبەتیان هەبوو، كە یەكێكیان ئارەزووی ئازادبوونە لەلایان (صالح،2011، 227).

تیۆری ڕۆجێرز: بڕوای وایە كە كاتێك كە كەسێك بەرەو ڕووی ئەزموون و بیروباوەڕكانی كراوە بێ خۆدی خۆی زیاتر پێ قبوول دەكرێ، و لە ئازادییەكی تەواو بەرەو گەیشتن و بەدەستهێنانی خۆد هەنگاو دەنێ، و ئەوە كاریگەرییەكی باشی چارەسەری و بەرزكردنی ئاستی سازانی و گونجانی لەگەڵ خۆدی خۆی دەداتن، و ئەوەش بە هاوكاری چارەسەركەری دەروونی (Jolley, and Mitchell, 1996, 60).

تیۆری فرۆم: فرۆم لە پەرتووكەكەی خۆیدا بەناوی (ڕاكردن لە ئازادی) (1941) ئەو وای بۆ دەچێ مرۆڤ (و بگرە گیانەوەران) لە بارودۆخی جیاواز دا، كاتێك كە ئازاد بێ یان ئازادییەكەی سنووردار بێ، ڕەفتارەكانی جیاوازن. توێژینەوەكانی سالی زوكێرمان لەسەر مەیمون پیشانیان داوە كە ئەو گیانەوەرە لە كاتی بەرتەسكبوونی سنووری ئازادیەكەی لە ژینگەدا، تووشی بێزاری دەبێ و دەست بە ڕەفتاری توندوتیژانە دەكاتن (فروم، 1379، 32)، و نیازی و حەزی بۆ بەختەوەری و سازان و خۆشەویستی و ئازادی بەشێكی جیانەبووی سروشتیەتی، و بزوێنەری ژیانن، و ئەگەر سەركووت بكرێن دەبن بە هۆكاری دەركەوتنی پەرچەكرداری دەروونی، و لە ئەنجامدا زۆربەی كرادرە كۆمەڵایەتیەكان لە هێز بەخشینەوە دەبن بە جۆرێكی وێرانكەر، و لە جیاتی بۆ كۆمەڵگە ببن بە چیمەنتۆ دەبن بە دینامیتی تەقینەوە(فرۆم، 2008، 91). مرۆڤ بۆیە لە ئازادی دەترسێ چونكە ئازادی هەستكردنە بە بەرپرسیارەتی و ئامادەبوونە بۆ وڵامدانەوەی ئەو بەرپرسیارەتییەیە. لە ئازادی دا دادپەروەری شوێنی نادادپەروەری دەگرێ (ئۆسمان، 2010، 85).

تیۆری ئەدلێر: وای بۆ دەچێ كە مرۆڤ لە پەیوەندییە كۆمەڵایەتی و خێزانییەكانی دا و لە پرۆسەی جووڵەی بەرەو ئاراستە جیاوازەكان، تاكێكی خاوەن ئازادیی ڕەها و تەواو سەربخۆ نیە، بەڵكو ئابلۆقەدراو و سنووردارە (ئەدلێر، 2014، 413)، و فاكتەرە بۆماوەیی و ژینگەیی وەك پاڵنەر كاریگەرییان بەسەر ئاستی ئەو ئازادییە هەیە (شیلینگ، 1388، 99).

تیۆری فرانكل: ڤیكتۆر فرانكل ڕاشكاوانە مرۆڤ بە ئازاد دەزانێ، و ئازادە كە خاوەنی چارەنووسی خۆی بێ، و بە ئەزموونی خۆی، بڕوای بە تواناییەكانی مرۆڤ هەیە، و مرۆڤ بە ویستی خۆی دەتوانێ ئازادانە ئازادیی خۆی هەڵبژێرێ، بە هەڵبژارتنی " بەڵێ" یان " نەخێر" (Чудновский, 2006, 323)، و بە هەموو بڕوایەكەوە، بوونی مرۆڤ لە سێ ئەلەمێنتی ڕۆحیبوون، ئازادی و هەستی بەرپرسیارەتی دا دەبینێ، و مرۆڤ كاتێك بە ئازاد دەژمێردرێت كە بە شێوەیەكی ئازادانە توانای بڕیاردانی هەبێ و ئەو ڕۆانگەیەكی ئێكسێتێنشیالیزمانەیە بۆ ئازادی مرۆڤ و بوونی لە جیهان دا (Сластенин и Чижакова 2005, 159).

تیۆری بێردیاییڤ: نیكۆلای بێردیاییڤی ڕۆسی جگە لە بایەخدان بە بابەتی ئازادی و هەستی بەرپرسیارەتی و شكۆمەندی مرۆڤ، ئەو دوو لایەنە بەیەكەوە دەبەستێتەوە و بەرپرسیارێتییەكەی لە ئازادبوونیدا دەبینێ و هەموو شكۆمەندییەكەی مرۆڤیش بۆ ئەو جۆرە بەرپرسیارێتییە ئازادە دەگەڕێنیتەوە (حۆسێن، 2107: 155).

تیۆری تۆماس پینك: پینك ئازادی لە ڕوانگەی دەروونزانی بە ئازادی كاركردن، و لەسەر بنەمای بیركردنەوە لە بارەی ئەو بابەتە دەبینێ، كە ئەو ئازادیە پەیوەندی هەیە لەگەڵ ڕووداو و دیاردەی مێنتالی و ئەو بارودۆخەی كە پاڵنەری تاكن بۆ ئەوەی هەڵبستێ بە ئەنجامدانی ئەو كار و ڕەفتارە. بەواتایەكیتر ئازادی كاركردن لەوەدا دەبینێ كە پەیوەستە بە ویستێكی ئازادانەی پێشوەختەی تاك (Pink, 2007, 2).

تیۆری فیلیپ پۆتیت: ئەم زانایە پێی وایە كە ئازادی لە كاركردن وەك ئازادی خۆدە، و تاكێكی ئازاد جۆرێكە لە كار و خۆد و كەسایەتی هاوسەنگ و سازێنەر، و ئەوە واتە ئازادی پەیوەندی پتەویان لەگەڵ بەرپرسیارەتی و سازان، و خاوەندارێتی هەیە(Pettit, 2001, 6)

تیۆری میلێر: ئازادی، لە ڕوانگەی جۆرج میلێر، بریتیە لەوەی كە مرۆڤ هەڵبستێ بە هەڵبژارتنێك، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەو كارەی بەشێوەیەكی ڕەها نیە، و خاڵی پێچەوانەشی هەن، و ئازادی بە گشتی، و ئازادی دەربڕینی پێ شتێكی باشە، و لەهەمان كاتدا پێی وایە هەیە كەسانێك كە هەلپەرێستی تیادا دەكەن و بۆ مەرەمی تایبەت و تەنانەت دژی خەڵكانێك بەكاری دێنن (میلر، 1372، 253).

تیۆرییەكانی فەلسەفی لە بارەی ئازادی: وەك دیارە و شاراوە نیە كە بناغەی سایكۆلۆژیا لە فەلسەفە دەستپێدەكات، و بەوە واتا چەمكەكانی هاوبەشیان دەبێ، و لەوانەشە ئازادییە، و ئەم چەمكە بۆ نموونە لە بەرهەمە جیاوازەكانی سارتەر بە بەردەوامی دەبینرێتن (حەسەن، 2014، 106)،و هەندێ لە تیۆرە جیاوازەكانی

زانستەکانی پەیوەندار بە ئازادی و زانستەکانی تر لە خوارەوە ئاماژەی پێدراوە:

تیۆری تۆماس هۆبز: دەوڵەت لە ئەنجامی گرێبەستێکی ویستراو لە نێوان مرۆڤەکان پەیدا دەبێ، تا لە دۆخێکی جەنگاوی بۆ دۆخێکی شارستانیانە و کۆمەڵایەتی هەنگاو بنێن، ئاشتی و ئارامی بچەسپێ، ویستی تاکەکان ملکەچی ویست دەستهەڵات ببێ (توفیق و ئەوانیتر، 2016، 86).

تیۆری دوالیزم (dualism): لەوبڕوایەدایە کە جەستە و مێشك دوو گەوهەری جیاوازن کە لە بنەمایان وەك یەکتر نیە و یاساکانی کارکردنیان جۆدایە، و جەستە تیایدا شتی بێ ڕۆح و گیانن کە بە پێی یاسایەکانی فیزیکی جوولە دەکات، بەڵام مێشك و هزر ویستێکی ئازادی هەیە (اسفند یٰباد، 1388، 6).

تیۆری سپینۆزا: دەڵێت دامەزراندنی دەوڵەت بەواتای تۆقاندنی مرۆڤەکان یان سەپاندنی دەستهەڵات بەسەریاندا نیە، بەڵکۆ پاراستنی ماف و ئازادی کار و بیرکردنەوە و ڕەفتاریانە، دور لە ڕق و زۆرداری و فرت و فێڵ، و دەستەبەرکردنی ئازادی ئامانجی سەرەکیەتی (توفیق و ئەوانیتر، 2016، 86).

تیۆری هێگل: دەوڵەت یاسایبوونی خۆی تەنها لە خاوەندارێتی و دابینکردنی ئاسایش دا نابینێ، بەڵکۆ ئەو ویستەیە کە تیایدا ئازادی لە لووتکەی خۆی دایە و تاڕادەیەك ڕەهایە(توفیق و ئەوانیتر، 2016، 86).

تیۆری ئەدەبی ئازادی: ئازادی لە ناوەرۆکی رێبازە ئەدەبیەکانی وەك دادایزم و سۆریالیزم دا گرنگی و شوێنێکی تایبەتی هەیە و نوێخوازی و بووژانەوە و رۆشنگەری و بە ئامانجی گەیشتنە بە کیلگەکانی جوانی و ئازادییە رەهاکان (سەعید و دەشتی، 2015،24).

تیۆری ئابووری لە بارەی ئازادی: ئادام سمیت، ئابووریناسی بەناوبانگ، پێی وایە کە دەبێ گرنگی بە پێدانی ئازادی بە تاکەکان بدرێت، بۆ سوودگەیاندن بە تاك و کۆمەڵگا، چونکە بەرژەوەندییە تاکیەکان ڕەهەندێکی ڕەوشتیان لە ئابووری دا هەیە (غنی نژاد، 2004، 61).

تیۆری لیبرالیزسم: یەکێکە لە تیۆرە نوێیەکانی سیاسی کە لە ئەورۆپا و ئەمریکا جێگیربووە، و داکۆکی لە ئازادی و بەرژەوەندی تاکی دەکات، وەك بەشێك لە پێداویستی پێشکەتنی کۆمەڵگە (Ritzer, 2007, 47)، و بڕوای بە ئازادی ڕەهای مرۆڤ هەیە، و بە بەشێك لە سروشتی دادەنێ، و دەبێ دامەزراوەکانی حکومەتی لەبەرچاوی بگرن و دەستوەردان لە کاروباری تایبەتی مرۆڤ وەرنەدەن و دەرفەت بدەن تاك بە پێی ویست و بەرژەوەندییە تاکیەکانی خۆی کاربکات (نبی، 2010، 113).

د_ توێژینەوەکانی پێشووتر:

ئەوەندەی توێژەر ئاگادار بێ هیچ توێژینەوەیەك کە ڕاستەوخۆ پەیوەندی بەم لێکۆڵینەوەوە هەبێ نەبووە، و ئەمە خۆی لە خۆیدا خاڵێکی بەهێزی ئەم توێژینەوەیە، هەرچەندە سوود لە هەندێ توێژینەوەی هاوشێوە وەرگیراوە بۆ مەبەستی دانانی ڕاپرسی و چارەسەریی ئاماری.

3. کردارەکانی پەیوەندار بە جێبەجێکاری توێژینەوە

ئەم بەشە خاڵەکانی خوارەوە بەخۆیەوە دەگرێت:

أ – کۆمەڵگای گشتی توێژینەوە و سەمپلەکەی: ژمارەی لاپەڕەکانی هەر سێ بەرگی پەرتووکی بابەتی وێژەی و زمانی کوردی قۆناغی ئامادەیی بریتییە لە (845) لاپەڕەیە، کە پەرتووکی قۆناغی (10) لە (277) بەرپەڕ، و هی قۆناغی (11) لە (307)، و پەرتووکی قۆناغی (12) لە (261) لاپەڕە پێکدێت، و سەمپلی تۆێژینەوە، و (748) لاپەڕە بوو کە بە شێوەی هەڕەمەکی هەلبژێردراون کە دەکاتە نزیکەی(89٪) ی کۆی کۆمەڵگەی توێژینەوە.

ب –ئامادە کردنی لیستی ڕاپرسی و دوروستی و نەگۆرییەکەی: بۆ مەبەستی دروستکردنی ئەم لیستەیەك لە جۆرەکانی ئازادی، لێکۆڵەر بە پێی ئەزموون و چەند سەرچاوەی زانستی (السیف، 2017، ب. ل.)، لیستەیەکی ئامادەکرد لە (10) جۆری ئازادی کە بەسەر دوو بواری ئازادییەکانی جۆری بووژەنی (مادی) و جۆری مۆرالی (مەعنەوی)، و دوای ئەوە بەسەر چەند پسپۆرێکی بوارەکانی پەروەردەیی، سایکۆلۆژی، وێژەیی لە زانکۆکانی هەرێمی کوردستان دابەشکرد، بۆ مەبەستی وەرگرتن بیروڕایان و ڕێژەی رەزامەندی (88٪) بوو (پاشکۆی ژمارە 1).

بۆ مەبەستی دۆزینەوەی نەگۆڕی کەرەستەی توێژینەوە، توێژەر هەڵسا بە دووبارەکردنی پرۆسەی شرۆڤەکردنی (56) لاپەڕە لە بابەتی وێژە و زمانی کوردی ئەم قۆناغە، لە ماوەی نێوان دوو هەفتە دا و ڕێژەی نەگۆڕی (0.76) بوو.

ج – جێبەجێکاری توێژینەوە: پاش وەدەستهاتنی تایبەتمەندیەکانی سایکۆمێتریك کەرەستەی توێژینەوە، توێژە هەڵسا بە شرۆڤەکردنی ناوەرۆك، سوودی لێوەرگیراوە، یەکێکە لەو مێتۆد و سیستەم یان شێوازەکانی پۆلینکرن و دەستەبەندیکردنی ناوەرۆك و دووبارەبوونەوانەی کە پەیوەندییان بە لایەنەکانی وەك بۆاری زارەکی لە فیلم یان دۆکیۆمێنت یان چاوپیکەوتنەکاندا هەیانە (Dunn, 2001, F-10). شرۆڤەکردنی برگە و ناوەرۆکی پێوەری، گرنگی خۆی هەیە و پەیوەندی ب ئامانجەکانی توێژینەوە هەیانە، و کاتێك ئاستی ئەو پەیوەندییە بەرزبێ، پێشبینی دەکرێت ئەو پێوەرە خاوەن ئاستێکی بەرزی ڕاستگۆیی بێ (المنيزل و العتوم، 2010، 130).

ئەو شێوازە، سەربارى کۆسپ و گرفتەکانى جێبەجێکردنى، وەك شێوازێکى نوێ و گرنگ وبە هۆکارى وە پەرەسەندنى بابەتەکانى پەیوەست بە ڕاگەیاندن زیاتر لە جاران زیاتر بەکار دەهێنرێت (جابر و کاظم، 1973، 159)، و والیزێر و واینێر (Walizer and Wiener, 1978) وەك شێوازێکى ڕێکۆپێك بۆ پشکنینى ناوەڕۆکى زانیارییەکانى دەزانن، بە تایبەت داتا تۆمارکراوەکان (ئەلبەراش، 2012، 305)، و بیرلسۆن (Berlson B. ,1959) و بوود (Budd R.,1967) و مێتشیارکۆڤ و زینچێنکۆ (Мещеряков и Зинченко,2007) پێنج یەکەى خوارەوە بۆ ئەو مەبەستە بە پێویست و سەرەکى دزانن:

1–وشە(Word)،واتە بچووکترین یەکە، کە لە چەند پیت پێکدێت.

2–بیرۆکە(Theme)، گەورەترە لە وشەى، لەوانەیە ڕستە یان برگەیەك بێ.

3–بابەت(subject)، دەتوانێ لە شێوازێکى وەك گۆتار یان هۆزانێك یان چیرۆکێك هاتبێت.

4–کەسایەتى یان خەسڵەت (character)، بۆ شرۆڤەى چیرۆك و قۆناغەکانى ژیان دێت.

5–پێوەرى شوێن و کاتى (space and time measure) لە توێژینەوەکانى ڕەفتارى و پێوەرى وەك ئینچ یان هژمارى بەرپەڕەکان یان برگەکان یان داتاى نێو تێکست یان بابەت یان گۆتارێك لە خۆیدەگرێت(عزیز، 2007، 116 " Мещерякова и Зинченко, 2007, 237).

توێژەر بۆ ئەو مەبەستە بە پێى قۆناغەکان، لە سەرەتا دا لیستەیەکى ئامادەکرد، کە پێکهاتبوو لە ئەستوونى ژمارە یان ڕێزبەندى یا برگە یان وشە یان هزر و بیرۆکە و یان ڕامان و واتایەك، و ئینجا ئەو بابەتەى کە پێشتر بە شێوەیەکى هەڕەمەکى هەلبژێردرا بوو بۆ یەك جار دەیخوێند، و دواتر و دواى زانینى بیرۆکە و هزر یان ئەو وشە یان خەسڵەتەکانى گرێدراو بە توێژینەوە جارێکى دیکەش پێداچوونى پێدا دەکرد و باشتر و ووردتر قووڵتر دەیخوێندەوە، و ئینا جۆرەکەى دەستنیشان دەکرد و لە لیستەى تایبەت دا لە بەرامبەر جۆرى ئازادى و بوارەکەى دا ژمارە و نمرەیەکى بۆى دادەناند، و لە کۆتایى دا بە گشتى کۆى دەکردن و بۆ هەر ساخلەتێك و پاشان بۆ هەر بوارێك کۆى دەکر. دواتر لە سەر بنەماى یەکەکان دووبارەبوونیان (frequency) بۆ هژمارەدەکرد و نمرە بۆ هەموو جۆرەکانى ئەو یەکەیانە وەك یەك، و بریتى بوو لە یەك.

د – سوود لە فۆرموولەکانى ئامارى خوارەوە وەرگیراوە: هاوکێشەى پەیوەندیى پیرسۆن (کاظم و ئەخرون، 2013، 273" Duann, 2001,207)، دووبارەبوون (frequency) و ڕێژەى سەدى (percent).

4. ئەنجام و گفتووگۆکردنى توێژینەوە:

لەم بەشەدا ئەنجام و گفتگۆیى ئەنجامەکان بە پێى ئامانجەکان خراونەتە ڕوو:

1.4. زانینى ئاست و ڕێژەى دووبارەبوونى چەمکى ئازادى لە ناوەڕۆکى پرۆگرامى خوێندن و بە تایبەت بابەتى زمان و وێژەى زمانى کوردى:

1– بەشێوەیەکى گشتى.

پاش سودوەرگرتن لە سیستەمى ئامارى کۆمپیتەرى (SPSS) بۆ زانینى ئاست و ڕێژەى دووبارەبوونى چەمکى ئازادى لە ناوەڕۆکى پرۆگرامى خوێندن – بابەتى زمان و وێژەى زمانى کوردى بە گشتى، وەك لە خشتەى (3) دا هاتووە.

خشتەی 1: ئاست و ڕێژەى دووبارەبوونى چەمکى ئازادى لە ناوەڕۆکى بابەتى زمان و وێژەى زمانى کوردى بە گشتى

کۆى گشتى دووبارەبوون و ڕێژە	جۆرەکانى ئازادى		
192	ڕێژەىدووبارەبوون	تایبەت	بڕگەکان
100.0%	%بڕگەکان		
195	ڕێژەىدووبارەبوون	گۆاستنەوە	
100.0%	%بڕگەکان		
260	ڕێژەىدووبارەبوون	ژیان	
100.0%	%بڕگەکان		
203	ڕێژەىدووبارەبوون	خاوەندارێتى	
100.0%	%بڕگەکان		
122	ڕێژەىدووبارەبوون	کارکردن	
100.0%	%بڕگەکان		
128	ڕێژەىدووبارەبوون	ڕا	
100.0%	%بڕگەکان		

	دەربڕین	ڕێژەیدووبارەبوون	139
		%بڕگەکان	100.0%
	فێربوون	ڕێژەیدووبارەبوون	134
		%بڕگەکان	100.0%
	سیاسی	ڕێژەیدووبارەبوون	201
		%بڕگەکان	100.0%
	ئابووری	ڕێژەیدووبارەبوون	99
		%بڕگەکان	100.0%
کۆی گشتی		ڕێژەیدووبارەبوون	1673
		%بڕگەکان	100.0%

2- بە پێی قۆناغی خوێندن.

پاش سودوەرگرتن لە سیستەمی ئاماری کۆمپیتەری (SPSS) بۆ زانینی ئاست و ڕێژەی دووبارەبوونی چەمکی ئازادی لە ناوەڕۆکی پرۆگرامی خوێندن و بە تایبەت بابەتی زمان و وێژەی زمانی کوردی بە گشتی و هەروەها بە پێی جۆرەکانی ئازادی، وەك لە خشتەی (2) دا هاتووە.

خشتەی 2: ئاست و ڕێژەی دووبارەبوونی چەمکی ئازادی لە ناوەڕۆکی بابەتی زمان و وێژەی زمانی کوردی بەپێی جۆری ئازادییەکان و بۆارەکانی مۆرالی و مادی

جۆرەکانی ئازادی			قۆناغ			کۆی گشتی و ڕێژە
			دەهە	یازدە	دوازدە	
بڕگەکان	تایبەت	ڕێژەیدووبارەبوون	42	63	87	192
		%بڕگەکان	21.9%	32.8%	45.3%	100.0%
	گواستنەوە	ڕێژەیدووبارەبوون	58	94	43	195
		%بڕگەکان	29.7%	48.2%	22.1%	100.0%
	ژیان	ڕێژەیدووبارەبوون	51	108	101	260
		%بڕگەکان	19.6%	41.5%	38.8%	100.0%
	خاوەندارێتی	ڕێژەیدووبارەبوون	52	80	71	203
		%بڕگەکان	25.6%	39.4%	35.0%	100.0%
	کارکردن	ڕێژەیدووبارەبوون	16	44	62	122
		%بڕگەکان	13.1%	36.1%	50.8%	100.0%
	ڕا	ڕێژەیدووبارەبوون	36	23	69	128
		%بڕگەکان	28.1%	18.0%	53.9%	100.0%
	دەربڕین	ڕێژەیدووبارەبوون	38	33	68	139
		%بڕگەکان	27.3%	23.7%	48.9%	100.0%
	فێربوون	ڕێژەیدووبارەبوون	27	58	49	134
		%بڕگەکان	20.1%	43.3%	36.6%	100.0%
	سیاسی	ڕێژەیدووبارەبوون	57	49	95	201
		%بڕگەکان	28.4%	24.4%	47.3%	100.0%
	ئابووری	ڕێژەیدووبارەبوون	29	29	41	99
		%بڕگەکان	29.3%	29.3%	41.4%	100.0%
کۆی گشتی		ڕێژەیدووبارەبوون	406	581	686	1673
		%بڕگەکان	24.3%	34.7%	41.0%	100.0%

3- بە پێی بۆاری ئازادی.

پاش سودوەرگرتن لە سیستەمی ئاماری کۆمپیتەری (SPSS) بۆ زانینی ئاست و ڕێژەی دووبارەبوونی چەمکی ئازادی لە ناوەڕۆکی

پرۆگرامی خوێندن – بابەتی زمان و وێژەی زمانی کوردی بە پێی بۆارەکانی ئازادی (مۆرالی و مادی)، وەك لە خشتەی (3) دا هاتووە.

خشتەی 3: ئاست و ڕێژەی دووبارەبوونی چەمکی ئازادی لە ناوەرۆکی بابەتی زمان و وێژەی زمانی کوردی بە گشتی و بەپێی جۆری ئازادییەکان و بۆارەکانی مۆرالی و مادی

کۆی گشتی دووبارەبوون و ڕێژە	جۆرەکانی ئازادی		
972		ئازادییەکانی مادی	بڕگەکان
ڕێژە ٪58.09			
701		ئازادییەکانی مۆرالی	
ڕێژە ٪41.90			
1673	ڕێژەی‌دووبارەبوون	کۆی گشتی	
100.0%	%بڕگەکان		

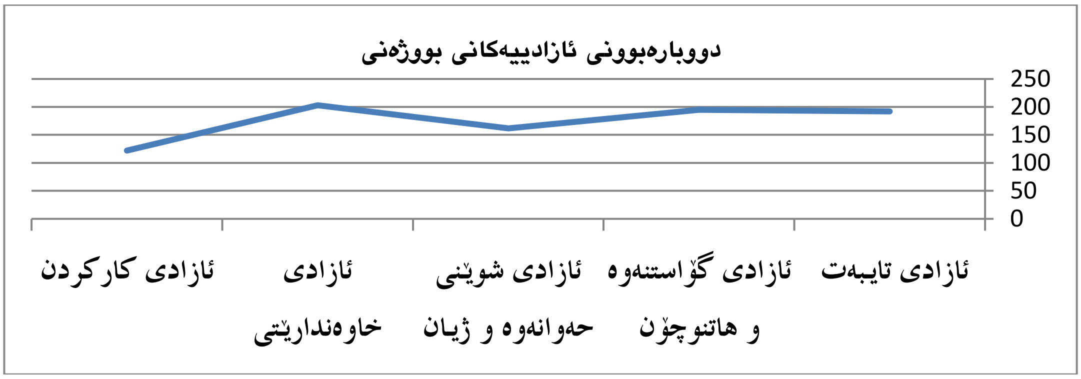

هێلکاری 1: ئاست و ڕێژەی دووبارەبوونی چەمکی ئازادی لە ناوەرۆکی پرۆگرامی خوێندن و بە تایبەت بابەتی زمان و وێژەی زمانی کوردی بە پێی ئازادی جۆری بووژەنی (مادی).

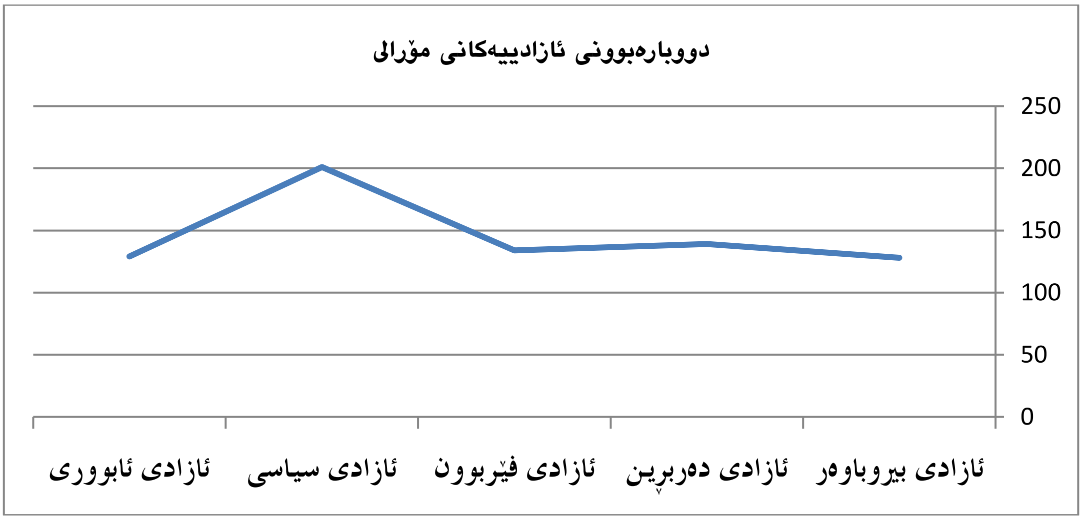

هێلکاری2: ئاست و ڕێژەی دووبارەبوونی چەمکی ئازادی لە ناوەرۆکی پرۆگرامی خوێندن و بە تایبەت بابەتی زمان و وێژەی زمانی کوردی بە پێی ئازادی جۆری مۆرالی (مەعنەوی)

2.4. زانینی ئاستی واتاداری دووبارەبوونی چەمکی ئازادی لە ناوەرۆکی بابەتی زمان و وێژەی زمانی کوردی:

1_ بە پێی قۆناغی خوێندن.

بۆ ئەم مەبەستە و بە پێی هاوکێشەی کای سکۆایر (بهای کا^2) و دەرکردنی دووبارەبوونی ڕاستەقینە و دووبارەبوونی چاوەڕۆانکرا ئەنجامی خوارەوە دەرکەوت:

خشتەی 4: زانینی جیاوازی ئاماری لە بۆاری چەمکی ئازادی لە ناوەرۆکی بابەتی زمان و وێژەی زمانی کوردی بە پێی قۆناغی خوێندن.

ئاستی بەرامانبوون و نمرەی ئازاد	بهای کا^2		پاشماوە	دووبارەبوونی چاوەڕوانکراو	دووبارەبوونی راستەقینە	قۆناغ
	خشتەیی	وەدەستهاتوو				
(0.05) (2)	5.99	71.757	-151.7	557.7	406	دەهەم
			23.3	557.7	581	یازدە
			128.3	557.7	686	دوازدە
					1673	گشتی

وەك لە خشتەی سەرەوە دیارە بهای کا^2 دەستکەوتوو کە بریتیە لە (71.757) مەزنترە لە بهای خشتەیی (5.99) ، و ئەوەش لە ئاستی (0.05) و بە نمرەی ئازادی (2). و ئەوە واتە جیاوازییەکەی دووبارەبوونی بهای ئازادی لە گشت قۆناغەکانی دەهەم و یانزدەهەم و دوانزدەهەمی ئامادەیی لە بابەتی زمان و وێژەی کوردی واتادارە.

2- **بە پێی بۆاری ئازادی**.

خشتەی 5: بهای کا^2 ی وەدەستهاتوو و خشتەیی بۆ دوو نموونەی توێژینەوە بە پێی بۆارەکانی مادی و مۆرالی

ئاستی بەرامانبوون و نمرەی ئازاد	بهای کا^2		پاشماوە	دووبارەبوونی چاوەڕوانکراو	دووبارەبوونی راستەقینە	جۆرەکانی ئازادی
	خشتەیی	وەدەستهاتوو				
(0.05) (1)	3.84	43.898	135.5	836.5	972	ئازادییەکانی بۆاری مادی
			-135.5	836.5	701	ئازادییەکانی بۆاری مۆرالی
					1673	گشتی

وەك لە خشتەی سەرەوە دیارە بهای کا^2 دەستکەوتوو کە بریتیە لە (43.898) مەزنترە لە بهای خشتەیی (3.84)، و ئەوەش لە ئاستی (0.05) و بە نمرەی ئازادی (1). و ئەوە واتە پەیوەندییەکەی دووبارەبوونی بهای ئازادی لە هەر دوو جۆری ئازادی (مادی و مۆرالی) لە بابەتی زمان و وێژەی کوردی واتادارە، و ئەو پەیوەندییە زۆر بەرزە، واتە ئەو دوو جۆرە ئازادییە وەك یەك و بە شێوە و لە ئاستێکی هاوشێوە و هاوسەنگ لە ناوەرۆکی پرۆگرامی خوێندنی قۆناغی ئامادەیی و بە تایبەت لە نێو بابەتی وێژە و زمانی کوردی دا هاتووە، و ئەوە خاڵێکی ئەرێنییە لەم پرۆگرامەدا.

5. دەرەنجام و ڕاسپاردە و پێشنیارەکان

أ – دەرەنجام: بوونی ئاستێکی بەرز و بەرچاوی چەمکی ئازادی بە شێوەیەکی گشتی لە ناوەرۆکی گشت سێ بەرگی پەرتووك و بابەتی زمان و وێژەی زمانی کوردی قۆناغی ئامادەیی هەرێمی کوردستانی عێراق، واتە گرنگی دان بە یەکێك لە بەها دیموکراسیەکانی هاوچەرخ لەو پرۆگرامی خوێندنی بڕیاردراو لە هەرێمی کوردستانی–عێراق، کە لە هەمان کاتدا گونجاوە لەگەڵ بیردۆز دەروونناسیەکان کە ئازادی و ویستی ئازادی و سەربەخۆیی مرۆڤ لەو قۆناغەی ژیاندا بە بەشێك لە سروشت و حەز و ئارەزوو و پێداویستییەکانی دەزانن.

ب – ڕاسپاردەکان بریتین لە:

1–سوودوەگرتن لەو ڕێرەوە لە بابەت و وانەکانی تری خوێندن لە قوتابخانەکانی بنەڕەتد و ئامادەیی و زانکۆیەکانی کوردستان بۆ هەنگاونان بە پێی ژیانی هاوچەرخ.

2– گرنگیدان بەو بابەتە لە پرۆگرام و بابەتی مافی مرۆڤ وەك یەکێك لە بنەما تەواوکەرەکانی مافی مرۆڤ و دیموکراسیەت، و بە تایبەت ئازادی ئایینی و نەتەوەیی و بیروباوەر و سیاسی و دەربڕین.

3–کردنەوەی خولی تایبەت بۆ بەرزکردنی ئاستی ڕۆشنبیری قوتابیان لە بارەی ئازادی وەك تەواوکەری پرۆگرامی خوێندن، بەتایبەت کە ئێستا لە پرۆگرامی خوێندنی زانکۆیەکان بابەتی جینۆسایدیش دانراوە.

4–بایەخدانی مامۆستایان بە بابەتی خۆ رۆشنبیرکردنی ئازادی لە سنوورەکانی ئازادی تاکەکانی مرۆڤ لە لای خۆیان و قوتابیانیان.

5–سوود وەرگرتن لەو سەرچاوە جۆراجۆرانەی راگەیاندن وەك تەلەفزیۆن و رادیۆ و ئەنترنێت و رۆژنامە و گۆڤارەکان لە بلأوکردنەوەی رۆشنبیری ئازادیخوازی تاکەکانی کۆمەڵگە بە گشتی و قوتابیان.

6–لە روانگەی تایبەتمەندی کەلتوور و فەرهەنگ و زمان و مێژووی کورد و کوردستان، و هاوشێوەی هەموو نەتەوە و ئەو بیردۆزانەی کە تیایدا هەڵکەوتوون کورد و کوردستانیانیش پێویستییان بە دامەزراندنی قوتابخانەی دەروونناسی و کۆمەڵناسی تایبەت بە خۆیەتی کە بنیاتبنرێن و تیایدا بیردۆزەکانی لە بارەی مرۆڤ و کۆمەڵگەیەکەی بە پێی ئەو تایبەتمەندییانە دابمەزرێن کە داگیرکاری و بندەستی و بێبەشبوون لە ئازادی و سەربخۆیی سیاسی و تاکی و کۆمەڵایەتی یەکێکە لە دیارترین و کۆشندەترین رەهەندەکانی، کە کاریگەری تەواو و نەرێنی درێژخایەنی بەسەر پێکهاتەی کەسایەتی تاکی کوردی و کۆمەڵگەیەکەی هەبووە.

ج – پێشنیارەکان بۆ توێژینەوەکانی داهاتوو بریتین لە ئەمانەی خوارەوە:

1–ئەنجامدانی توێژینەوە بۆ زانینی ئاستی کاریگەری پرۆگرام و بابەتەکانی خوێندن لە قۆناغە جیاوازەکانی خوێندن لە کوردستان بەسەر بیرکردنەوە و ئاراستەکانی قوتابیان بەرامبەر بە بابەتی ئازادی.

2–ئەنجامدانی توێژینەوە بۆ زانینی ئاستی پەیوەندی نێوان بەها و چەمکی ئازادی لای قوتابیان لەگەڵ بەها و گۆڕاوەکانی جیاوازی کەسێتی و کۆمەڵایەتی و دیمۆگرافی .

3–هەڵسەنگاندنی تێروانینی مامۆستایان بۆ بابەتی زمانی کوردی بۆ زانینی ئەو کاریگەرییەی ئەو بابەتە بەسەر کەسێتی و رەفتارەکانی قوتابیان و بە تایبەت ئازادی دەربڕین و رەفتار و پەیوەندییەکانیان هەیبووە.

4– توێژینەوەیەکی بەراوردکارانە لە نێوان زانینی ئاراستەی قوتابیان بەرامبەر بە چەمکی ئازادی لە قۆناغەکانی بنەڕەت و ئامادەیی لە هەرێمی کوردستان–عێراق.

6. ژێدەرەکان

1.6. بە زمانی کوردی:

ئارام، سەباح(2004). پرۆگرامەکانی خوێندن و پیادەکردنی مافی مرۆڤ، گۆڤاری ئاسۆی پەروەردەیی، ژ. 40، 11–17.

ئەحمەد، خەلیل سالح(2002). (ل) نە فۆنیمە، گۆڤاری ئاسۆی پەروەردەیی، ژ. 24، 75–76.

ئەحمەد، زیاد عەبدولقادر(2000). کورد و مافی مرۆڤ، گۆڤاری ئاسۆی پەروەردەیی، ژ. 2، 57–59.

ئەدلێر، ئەلفرێد (2014). مانای ژیان، و.: سەلاح سەعدی، چ.1، چاپخانەی نارین، سلێمانی.

ئەمین، عومەر عەلی (2002). مامۆستا تەوەری گۆڕانکارییە پەروەردەییەکانە، گۆڤاری ئاسۆی پەروەردەیی، ژ 23، لل. 35–37.

ئەلبەراش، ئیبراهیم (2012). میتۆدەکانی توێژینەوە لە کۆمەڵناسی، و.: دیدار ئەبووزێد، چ.1، رۆژهەلات، هەولێر.

ئۆسمان، محسن(2010). جڤاکەکا دەرگرتی و هزرێن ئازاد، گۆڤاری مەتین، 198، 80–107.

باخەوان، عادل(2013). گەنج و سیاسەت لە کوردستاندا، گۆڤاری شیکار، 1. 3، لل.(7–36).

بارزانی، نێچیرڤان (2014). ووتاری تایبەت بە هەلبژارتنەکانی (2014) لە شاری زاخۆ بۆ مەبەستی بانگەشە بۆ کاندیدەکانی پارتی دیمۆکراتی کوردستان لە (2014 /4/26)، تەلەفزیۆنی .Zaxo tv.

بالأیی، فەهمی(2010). کەساتی و ناسنامە، گۆڤارا مەتین، ژ. (198)، ل.(120–125).

باوانی، قەسیم(2002). مندالێ و فێرکرنا زمانێ زکماکیێ، گۆڤاری ئاسۆی پەروەردەیی، ژ. 26.

بۆلی، غەمگین (2014). ئەقلانیەتی زیندانیکراو بە ناوی ئەقلانیەتی ئازادەوە، گۆڤار: شیکار، ژ. 5، لل. (65– 70).

بەرواری، صدیق حجی ولی(2010). زمان و ناسنامە: ناسناما زمانێ کوردی بۆ نموونە، گۆڤاری مەتین، 198، 210–275.

بەشیری، حوسێن(2005). دیمۆکراسی بۆ هەمووان، و.:حوسێن محەمەدزادە، چاپخانەی مۆکریانی، هەولێر.

بێشکچی، ئیسماعیل(2010). کەساتییا کورد، مەتین، 198، 6–9.

پێندرۆیی، (جەگەر سۆز)، محەمەد سالح (2010). رۆشنبیر کییە؟،چ.1، چاپخانەی هیڤی، کوردستانی عێراق.

توفیق، ئازاد و ئەوانیتر (2016). لە فیدرالییەوە بۆ سەربەخۆیی، چ.1، رۆشنبیری و راگەیاندنی (م.س. ی. ل. د. ك.)، چاپخانەی رۆژهەلات، هەولێر.

تۆڤی، أنور (2014). جیهانگەری، گۆڤارا هیزل ژ. (27)، ل. ل. (42 – 50).

جانۆ، جان تۆماس (2004). تەکنەلۆژیای پەروەردە و بەکارهێنانی هۆیەکانی فێرکردن، گۆڤاری ئاسۆی پەروەردەیی، ژ. 23، لل. 20–25.

جۆمعا، چەلەنگ مەولوود(2003). پرۆسەی پەروەردە لە دیدی مامۆستایانەوە، گۆڤاری ئاسۆی پەروەردەیی، ژ. 35، ل. 88–98.

جەلال، بەهائەددین و دەباغ، ماجد(2003). خوێندن بە زمانی کوردی لە شاری خانەقین، گۆڤاری ئاسۆی پەروەردەیی، ژ. 37، لل.9–11.

حاجی، فەیسەڵ مستەفا (2003). پرۆسەی پەروەردە لە دیدی مامۆستایانەوە، گۆڤاری ئاسۆی پەروەردەیی، ژ. 17، لل. 74–83.

حەسەن، شڤان قاسم (2014). ژان پۆل سارتەر، گۆڤارا مەتین، 225، 101–106.

حەسەن، لانە حەمە (2007). سایکۆلۆژیای شێکاری، گۆڤارا سایکۆلۆژیا، ژ. 9، لل. (35–39).

حەمەد، یووسف عۆسمان(2004). فێربوونی چەمکەکان، گۆڤاری ئاسۆی پەروەردەیی، ژ. 45، لل.91–95.

حەیدەری، شیرین ئیبراهیم (2004). پرۆسەی پەروەردە لە دیدی مامۆستایانەوە، گۆڤاری ئاسۆی پەروەردەیی، ژ. 41،(76–77).

حۆسێن، محمد تەها (2107): سایکۆلۆژیای کەسێتی: کەسێتی کورد لەبەر ڕۆشنایی ڕۆانگە جۆداکاندا، چ.1، چاپخانەی ئەندێشە، سلێمانی.

حیتۆ، عارف (2002). ئەدەبێ زارۆکان، گۆڤاری ئاسۆی پەروەردەیی، ژ. 23، لل. 70-78.

حیتۆ، عارف(2013). کەساتی یا کەسێ تاکێ عێراقی، گۆڤارا مەتین، ژ. 220، 130-163.

خدر، عۆبێد(2004). پرۆسەی پەروەردە لە هەرێم لە دیدی مامۆستایانەوە، گۆڤاری ئاسۆی پەروەردەیی، ژ. 45، لل.78-88.

ڕاسێل، بێرتراند(2011). دەستهەڵات: شیکردنەوەیەکی کۆمەڵایەتی نوێ، و.: سیدۆ داود عەلی، چ.1، چاپخانەی گەنج، سلێمانی.

ڕەشید، ویداد خالس(2002). ئەزموونی مامۆستایەکی کورد، گۆڤاری ئاسۆی پەروەردەیی، ژ. 26، 8-16.

رەزا، هاشم (2012). زەردەشت پێغەمبەرێ ئێرانێ دێرین، وەرگێڕان ژ فارسیێ: وریا قانع، دەزگای چاپی جەمال عیرفان، سلێمانی، هەرێمی کوردستان-عێراق.

زەنگەنە، مستەفا(2000). شێوازەکانی دارشتن، گۆڤاری ئاسۆی پەروەردەیی، ژ. 2، 86-93.

فندی، هەکار (2014). کورد د دەستوورێن عێراقێدا(1876-2005). گۆڤارا هیزل، ژ. (27). ل. (26-34).

سدیق، فۆئاد (2005). دیموکراسی و ئیسلامی سیاسی، چاپ 1، چاپخانەی وەزارەتی ڕەوشەنبیری، هەولێر.

سەعید، زاهیر ئیسماعیل و دەشتی، عۆسمان حمد خدر (2015). ڕۆڵێ گرووپی (وێران) لە شیعری نوێخوازی کوردیدا، گۆڤاری زانکۆی کۆیە، ژ.35، 5-42.

شاسواری، مقداد(2007). زمان، هێز، ئازادی: کۆمەڵە وتار، چ.1، چاپخانەی منارە، هەولێر.

شوانی، موحسین (2004). بەڵگەنامەکانی بەعەرەبیکردنی خوێندنی کوردی، گۆڤاری ئاسۆی پەروەردەیی، ژ. 42، 98-99.

شێروانی، ئالان (2014). بەها کۆمەڵایەتی و مرۆییەکانی مافی مرۆڤ: دیدێکی کۆمەڵناسی، گۆڤار: شیکار، ژ. 5، لل. (7-22).

فرۆم، ئەریك (2008). کۆمەڵگای تەندروست، و. زاهیر محەمەد ڕەشید، چاپخانەی چوارچرا، ز.(175)، سلێمانی.

قەرەچەتانی، کەریم شەریف(2010). نەخۆشی و گرفتە دەروونی و کۆمەڵایەتیەکان، چ.2، چاپخانەی پەیوەند، سلێمانی.

ڤێنسێنت، ئەندرۆ (2007). ئایدیۆلۆژیا مۆدێرنە سیاسیەکان، وەرگێڕان: عۆمەر مولودی، چ.1، چاپخانەی خانی.

عەبدلا، فرست أحمد و تەیب ، مۆئەید و ئەمین، تێلی (2011). دیمۆکراسی و سیاسەت، چ.1، چاپخانەی المستقبل، لوبنان.

پاکتاوکردنی ڕەگەزی کورد لە کوردستانی عێراقدا: لێکۆڵینەوەیەکی بیۆگرافی-سیاسی-مێژوویی لەسەر پرۆسەکانی بەعەرەبکردن و ڕاگواستنی دانیشتوانی لەنێوان 1925-2000، مەکتەبی بیروهۆشیاری (ی.ن.ك.).

عەبدۆلرەحمان، محسن (2010). ناڤ: ناسناما نەتەوەیی، گۆڤاری مەتین، ژ. (198)، ل.(144-189).

عزیز، حمید (2009). لۆجیکی ئەرەستۆ، پرۆژەی بەشەکانی فەلسەفە، چ.1، چاپخانەی هاوسەر، هەولێر.

عزیز، عزالدین أحمد(2014). بنەماکانی دەروونزانی گشتی، چ.5، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر.

غنی نژاد، موسی (2004). ئەخلاق و ئابووری، و.: جەنگیز تەمەریان، گۆڤاری کاروان، ژ. (180)، لل.(59-72).

عۆمەر، فریاد فازل (2018): نووچە: راپۆرتەهەواڵێ، تەلەفزیۆنی K24، لە ڕۆژی (2018/2/2).

عەبدول، خالید (2004). گۆڕینی ناوی قوتابخانەکانی کەرکوك، گۆڤاری ئاسۆی پەروەردەیی، ژ. 42، 30-38.

گەرمیانی، ئاسۆ (2004). دەوڵەتێکی کوردیی سەبەخۆ یان سیستەمەکی فیدراڵی، چ.؟، چاپخانەی سەردەم(285)، سلێمانی.

گەرمیانی، مەهاباد(2014). ڕۆڵ و کاریگەری ئافرەت و پەروەردە لە بنیاتنانی کولتووری دیمۆکراتی و کۆمەڵگەی سیڤیلدا، گۆڤاری شیکار، ژ. 5، لل. (71-82).

گۆڤاری شکار(2013). ژنبوون لە نێوان ئازادی و بەکاڵابووندا: گفتگۆ لەگەڵ هەتاو کەریم، گۆڤاری شیکار، ژ. 3، لل.(153-165).

گۆڵمۆحەممەدی، ئەحمەد(2007). بەجیهانیبوون، کولتوور، شوناس، و.: عەبدۆڵلا بەهرامی، چ.1، چاپخانەی خانی، دهۆك.

گیلنەر، ئەرنێست (2008). پۆست مۆدێرنیزم و ئەقل و ئاین، وەرگێڕان: بەهزاد حەوێزی، چ.1، چاپخانەی خانی، دهۆك:هەرێمی کوردستانی عێراق.

ماڕ ، فیبی (2011) . مێژووی نوێی عێراق، وەرگێڕان : حەمە شەریف حەمە غەریب و شێرکۆ احمد حەوێز ، چ. 1 ، چاپخانەکانی ئاوێزە و ڕۆژهەڵات، هەولێر.

ماهیر، محەمەد(2003) یاسای مرۆیی و پرۆگرامەکانی فێرکردن، گۆڤاری ئاسۆی پەروەردەیی، ژ. 27، 44-46.

مەجید، سەباح(2002). هەڵسەنگاندنی پرۆگرامی خوێندن: زمان و ئەدەبی کوردی و چەند سەرنجێك، گۆڤاری ئاسۆی پەروەردەیی، ژ. 17، لل. 91-97.

محەمەد، کەریم ئەحمەد(2003). پرۆسەی پەروەردە لە دیدی مامۆستایانەوە، گۆڤاری ئاسۆی پەروەردەیی، ژ. 37، لل. 88-98.

محەمەد، کمال یاسین (2004). ژ زمانێ مە یێ شیرین، گۆڤاری ئاسۆی پەروەردەیی، ژ. 40.

مەغدید حەمەد، ئەکرەم(2004). وانەی زمانی کوردی لە قۆناغی سەرەتاییدا،ئاسۆی پەروەردەیی، ژ. 40.

میسری، فۆئاد مەجید (2000). جیهانگیری سەرەتایەك بۆ تێگەیشتن لە بە جیهانیبوون ، سەرمایە و پرۆسەی بەرهەمهێنان، چ. 1 ، کوردستانی عێراق.

نەورۆلی، فارس (2010). مانا و چەمکەکانی چەند زاراوەیەك، چ.1، چاپخانەی گەنج.

نیێر ئێست پۆلیسی ڕیسێرچ (2017). هەرێمی کوردستان سیستەمی پەروەردەیی لە پێشینەی کارەکانی داناوە، ڕۆژنامەی خەبات، ژمارە(5348)، ڕێکەوتی (2017/9/14)، ل. (2).

هامەربێرگ، تۆماس(2004). قوتابخانەیەك بۆ مافی منداڵان، گۆڤاری ئاسۆی پەروەردەیی، ژ.45، لل.20-29.

2.6 بە زمانی عەرەبی:

الأمين، شاكر (2005). الشامل في تدريس المواد الاجتماعية، دار أسامة، عمان: الأردن.

ارام ، صباح(2004). الملامح السياسية لتاريخ الكرد الحديث والمعاصر، سلسلة كتب- منشورات مجلة آفاق التربوية.

ابراهيم، مجدي(2004). موسوعة التدريس، ج.1، ط.1، دار المسيرة، عمان.
ابراهيم، فرهاد (2010). ملاحظات حول الهوية و الإنتماء في عصر العولمة: التحولات البنيوية في اقليم كوردستان–العراق، مجلة متين، العدد (198)، ص. (276–287).
أرجايل، مايكل(1993). سايكولوجية السعادة، ترجمة: فيصل عبدالقادر يوسف، سلسلة عالم المعرفة (175)، الكويت.
أمين، أحمد رحيم (2004). الاشراف التربوي و تحسين التحصيل الأكاديمي للتلاميذ، مجلة آفاق التربوية، العدد(2)، 73–80.
باقر، عبدالكريم محسن و حمزة، كريم محمد (1984). علم النفس الإداري، مطبعة دار التقني، بغداد.
بكداش، كمال(2000). مدخل إلى علم النفس التجريبي، ط.1، مطبعة دار الطليعة، بيروت:لبنان.
جابر، جابر عبدالحميد و كاظم، احمد خير (1973). مناهج البحث في التربية و علم النفس، دار النهضة العربية، القاهرة.
جودة، محفوظ (2008). التحليل الإحصائي الأساسي باستخدام SPSS ، ط.1، مطبعة داروائل.
حسين، برفان حمدى (2011). دور العولمة في تغير القيم الأجتماعية لدى الشباب الجامعي – دراسة ميدانية في جامعة صلاح الدين، رسالة ماجستير غير المنشورة، جامعة صلاح الدين.
الحميدي، عبدالعزيز (2013). مفاهيم الحرية و تطبيقاتها، ط.1، سلسلة أوراق فكرية(3). سعودية.
الختاري، داود مراد (ب. ت.). الأيزدية في المخطوطات الكلدانية، ديوان أوقاف المسيحيين و الديانات الأخرى، إقليم كوردستان–العراق.
الخليل، أحمد محمود (2012). صورة الكرد في مصادر التراث الإسلامي، ط.1، مطبعة آراس، أربيل.
الخليل، أحمد محمود (2013). الشخصية الكوردية:دراسة سوسيولوجية، ط.1، مطبعة موكرياني، أربيل.
الخوالدة، محمد محمود (2007). أسس بناء المناهج التربوية و تصميم الكتاب التعليمي ، ط. 2، مطبعة دار المسيرة، عمان: الأردن.
دويدار، عبدالفتاح محمد(1995). أسس علم النفس التجريبي: التجريب و مناهج البحث و القياس، مطبعة دارالنهضة العربية، بيروت.
رشوان، حسين عبدالحميد أحمد (2012). حقوق الأنسان دراسات في علم الاجتماع القانوني، مؤسسة شباب الجامعة – الاسكندرية.
زيدان، أكرم (2008). سيكولوجية المال، سلسلة عالم المعرفة(351). الكويت.
سرحان، منير المرسي (2003). في اجتماعيات التربية، ط.4، مطبعة دار النهضة العربية، بيروت.
سعيد،سعاد جبر (2008). القيم العالمية و اثرها في السلوك الانساني ، ط1، عالم الكتب الحديث وجدارالكتاب العالمي ،عمان.
سالم، صلاح (2003).تكنولوجيا المعلومات و الإتصالات و الأمن القومي للمجتمع، ط. 1، مطبعة عين للدراسات، القاهرة.
السالم، فيصل (1981). أساسيات التنشئة السياسية الاجتماعية مع دراسات ميدانية في بعض دول الخليج، جامعة الكويت.
سلامة، عادل أبو العز (2008). تخطيط المناهج الماصرة، ط. 1، مطبعة دارالثقافة، عمان: الأردن.
سلامة، عبدالحافظ (2002). تخطيط و تطوير المنهج لطفل ماقبل سن المدرسة، مطبعة داراليازوري، عمان: الأردن.
سكينر، ب. ف. (1980). تكنولوجيا السلوك الإنساني، ترجمة: عبدالقادر يوسف، سلسلة عالم المعرفة (32)، الكويت.
السيد، فؤاد البهي(2001). الأسس النفسية للنمو، مطبعة دار الفكر الغربي، القاهرة.
السيف، ناصر بن سعيد (2017). الحرية: مفهومها، ضوابطها، آثارها، http://www.alukah.net/culture/0/105414/ استرجعت بتأريخ (27/8/2017).
سيزر، داظيد أو. و آخرون (2010). المرجع فى علم النفس السياسي، ترجمة: ربيع وهبة و آخرون، الجزء1، المركز القومي للترجمة، مصر.
الشافعي،ابراهيم حسن (1986). تعليم اللغة العربية في الجامعات العربية: أهدافه و مناهجة و أساليبة، مجلة اتحاد الجامعات العربية، العدد(21)، 7–46.
الشيباني، بدر ابراهيم (2000). سيكولوجية النمو، ط.1، المخطوطات و التراث و الوثائق، (65)، الكويت.
شكرى، بيوار تقها (2014). تقويم مدارس الأساس في محافظة دهوك في ضوء متطلبات التخطيط الاستراتيجي، رسالة ماجستير غيرمنشورة، جامعة زاخو.
الطائي، فاضل خليل و السليفاني، ستار جبار(2014). فاعلية تصميم تعليمي تعلمي وفق نموذج جيرلاك و ايلي في اكتساب المفاهيم الزمنية لدى طلاب الصف الحادي عشر الإعدادي في مادة التأريخ و تنمية عادات القل و التعاطف التأريخي لديهم، المجلة التربوية الدولية المتخصصة، المجلد 3، العدد 4، (122–143).
صالح، قاسم حسين(2011). الشخصية العراقية: المظهر و الجوهر، ط.2، ضفضاف للنشر، بغداد.
صبري، خولة شخشير (1986). الحاجة الى تحسين الإرشاد الأكاديمي في الجامعة كما يراه الطالب الجامعي العربي، مجلة اتحاد الجامعات العربية، العدد(21)، 47–64.
العاني، حسان محمدشفيق (1988).المبادىء النظرية لتحليل النظم السياسية في الجزائر و ايطاليا و فرنسا، جامعة بغداد، مطبعة التعليم العالي.
عبدالحميد ، الهام (2004). التنشئة السياسية فى العملية التربوية، ط 1، مطبعة مركز المحروسة، القاهرة.
عبدالله، عبدالرحمن رحيم (1997). الترابط العضوي مابين حقوق الأنسان و الديموقراطية، مجلة كاروان الأكاديمي، 2،هةولیَر، (107–127).
عبدالأحد، جميل زيتو(2006). الاتجاهات والميول و التعليم، آفاق تربوية، العدد(10).57–60.
عبدالمالك، البكاي ولد (2013). العقل و الحرية في فلسفة هوبز السياسية، ط. 1، لبنان.
العزي، سويم (2010).علم النفس السياسي، ط. 1، دار اثراء، عمان، الاردن.
علي، سعيد اسماعيل(1999). التربية في حضارات الشرق القديمة، عالم الكتب للنشر، القاهرة.
العيسوى،عبدالرحمن محمد(2009). الاسلام والعلاج النفسى الحديث،ط.2، دارالنهضةالعربية،بيروت.
فروم، إيريش (2011). جوهر الإنسان، ترجمة: سلام خير بك، ط.1، دارالحوار، اللاذقية.
فايد، رجائي (2008). تحولات الشخصية الكوردية نحو الحداثة–دراسة ميدانية، ط.1، مطبعة خاني، دهۆك.
القحطاني، نورة سعد و العنزي، خولة تحسين صبحا (2014). السلوكيات غير المقبولة من الطالبات و استراتيجيات الإنضباط المستخدمة في القاعات الدراسية من وجهة النظر عضوات الهيئة التريسية في الأقسام الإنسانية و العلمية بجامعة الملك سعود، مجلة الدولية التربوية المتخصصة، العدد(6)، المجلد(3)، 119–143.

قرني، أحمد (2002). على أمواج الصرامة: قصاصات صحفية حول الفكر الكوردي المعاصر، مطبعة وزارة التربية، أربيل.

كاظم ، أموري و آخرون (2013). الإحصاء التطبيقي أسلوب تحليلي باستخدام SPSS، ط.1، دار الذاكرة، عمان:الأردن.

كريمي،عبدالعظيم(2007). مرتكزات التربية و الديمقراطية، ط.1، دارالهادي، بيروت:لبنان.

كمال، علي(1988). النفس انفعالاتها و أمراضها و علاجها، ط.4، دار واسط، بغداد.

كليفلاند، هارلان (2000). ميلاد عالم جديد، ترجمة: جمال علي زهران، ط. 1. مطبعة المكتبة الأكاديمية، القاهرة، مصر.

محمد، محمد جاسم(2004). علم النفس التجريبي، ط.1، دارالثقافة، عمان:الأردن.

محمد، جاجان جمعة و أحمد، رشيد حسين (2010). تطور مفهوم الهوية القومية لدى طفل كردي، مجلة متين، العدد (198)، ص.(288–318).

محمد، نصرالدين ابراهيم، و محمد، فمان أحمد (2014). قياس السلوك التوكيدي لدى طلبة جامعة زاخو–بناء و تطبيق، مجلة الدولية التربوية المتخصصة، العدد(6)، المجلد(3)، 144– 158.

معدل، منصور (2010). مسح القيم العالمي، القيم كما تدركها جماهير العالم الاسلامي و الشرق الأوسط، ترجمة: عبدالحميد عبداللطيف، المركز القومي للترجمة، القاهرة.

المنيزل، عبدالله فلاح والعتوم، عدنان يوسف (2010). مناهج البحث في العلوم التربوية والنفسية، ط 1، دار ثراء للنشر، عمان.

مهرين، مهران (2003). فلسفة الشرق، ترجمة: محمود علاوي، المشروع المؤتمر للترجمة (599)، ط.1، القاهرة.

ناصر ، ابراهيم(2006). التربية الأخلاقية ، ط.1 ، دار وائل للنشر ، عمان: الأردن.

نبي، سربست (2010). المجتمع المدني: السيرة الفلسفية للمفهوم، مطبعة دار كنعان، دمشق.

النجار، صباح أحمد (2013). العلاقات السوسيومترية في الجماعات الصغيرة، ط. 1، دار حامد للنشر، عمان: الأردن.

هال، كلفن (1970). أصول علم النفس الفرويدي، ترجمة: محمد فتحي الشنيطي، دار النهضة العربية، بيروت.

هوفة، أوتفريد (2010). مواطن الأقتصاد ، مواطن الدولة، المواطن العالمي (الأخلاق السياسية في عصر العولمة) . ترجمة: عبدالحميد مرزوق، المركز القومي للترجمة.

الوردى، علي (2013). دراسة في طبيعة المجتمع العراقي، ط. 1 ، دار دجلة و الفرات، بيروت: لبنان.

ويسلون، جلين(2000). سيكولوجية فنون الأداب، ترجمة: شاكر عبدالحميد، عالم المعرفة، الكويت.

3.6. بە زمانێ فارسی:

آیسنک، مایکل (1379). فرهنط توصیفی روانشناسی شناختی، ترجمۀ: علینقی خرازی و دیطران، ض.1، ضاثخانۀ نی، تهران.

اسدورو، لستر ام. (1389). روانشناسی، ترجمۀ: جهانبخش صادقی، ض. 3، ضاثخانۀ مرکز تحقیق وتوسعۀ علوم انسانی، تهران.

اسفند آباد، حسن شمس (1388). روانشناسی تجربی، ض. 4، ضاثخانۀ مرکز تحقق و توسعۀ علوم انسانی، تهران.

ایبرمز، ام. اض.، و هرفم، جفری طالت (1387). فرهنط توصیفی اصطلاحات أدبی، ترجمۀ: سعید سبزیان، ضاثخانۀ رهنما، تهران.

تاسیط، مارک و دیطران (1389). جامعۀ شناسی بیماریهای روانی، ترجمۀ : د. عبدا... أحمدی، ضاث (1). تهران.

ثورافکاری، نصرت الله (1380). فرهنط جامع روانشناسی-روانثزشکی، ج. 1، ض.3، فرهنط معاصر، تهران.

رانالد، مارطرت لوفتوس (1383). ذان اک روسو، ترجمۀ: محمد بقایی، ضاثخانۀ اقبال، تهران.

شیلینط، لوئیس(1388). دیدطاههای مشورۀ، ترجمۀ: آرین، سیدۀ خدیجۀ، ض.8، ضاثخانۀ اطلاعات، تهران.

فروم، اریک (1379). بنام زندطی، ترجمۀ: اکبر تبریزی، ض. 4، ضاثخانۀ طلشن، تهران.

مقدم، بدری (1381). کاربرد روانشناسی در آموزشکاه، ض.8، ضاثخانۀ سروش، تهران.

فلاتی، علی (1349). از فروید بۀ حافظ: مانیتیسم اسثرتیسم هیثنوتیزم، ضاثخانۀ فرخی، تهران.

طلوعی، محمود (1390) . فرهنط جامع سیاسی، ضاث ضهارم، نشر علم ، تهران.

میلر، جورج(1372). روانشناسی ضیست؟، ترجمۀ: مصطفی مفیدی، ض.1، ضاثخانۀ فاختۀ، تهران.

نجاتی، حسین (1376). روان شناسی نوجوانی، ضطونطی رفتار با نوجوانان، ضاث سوم، ضاثخانۀ بیکران.

نراقی، احسان (1354). جامعۀ جوانان دانشطاه دیروز امروز فردا، ض. 2، ضاثخانۀ فرانکلین، تهران.

4.6. بە زمانێ رۆسی:

Ветчинова, М. Н. (2008). Социкульторная ценность иноязычного образования история и соверменность, жур. Педагогическое образование и наука, № 11, (79-84)с.

Ильин, В. В. И других(2007). Философя, Питер, 256с.

Генкин Б. М.(2005). Экономика и социология труда: учебник для вузов.-5-е изд., -М. :НОРМА,-416с.

Мещеряков, Б.Г. и Зинченко, В.П.(2007). Большой психологически словарь.СПб.:ПаримЕврознок.

Сластенин В. А. , Чижакова Г. И. (2003). Введение в педагогическую аксиологию:учеб.пособ. для студ. Высш. Пед.учеб. зведении.-м.:из-ктй центр «академия»,-192с.

Сластенин В. А., Чижакова Г. И. (2005). Хрестоматия по педагогической аксиологии: учеб. пособ. для студ. Высш. Пед. учеб. зведении.-м.:из-во Московского психолого-социал. Института, Воронеж: Изд-во НПО«МОДЭК».

Чудновский В.Э. (2006). Становление личности и проблема смысла жизни. Избрание труды ._ М. из-во Моск. Психолого_ социалного ин_та :Воронеж :из_во НПО « МОДЭК».

5.9. بە زمانی ئینگلیزی:

Adler, Freda, et al (2004). Criminology and the criminal justice system, 5th ed., McGraw-Hill.

Colman، M. Andrew (2009). Oxford Dictionary of Psychology، 3th. Ed. Oxford university press، USA.

Coon, D. (1997). Essentials of psychology, exploration and application, 7 th, Brooks/Cole pub.USA.

Dunn, Dana S. (2001). Statistics and data analysis for the behavioral sciences, 1st ed., McGraw-Hill, NY.

Easton, Thomas A. (2009). Taking sides: cashing views in science and technology and society, 8th ed., McGraw-Hill.

Eleanor, Reynolds (2001). Guiding young children: a problem-solving approach, 3th ed., McGraw-Hill.

Fisser, James and Powers, John (2004): scriptures of the world's religions, 2nd ed., McGraw-Hill, Higher Education.

Friedl, Alfred E. and Koontz, Trish Yourst (2005): Teaching science to children: an inquiry approach, 6th ed., McGraw-Hill.

Gauvin, Mary(2002): Cognitive development in social and cultural context, , Journal: Annual Edition, 09/10, McGraw-Hill, Higher Education, (83-86)Pp.

Gleitman, Henry, and et al (2004). Psychology. 6th. Ed. Norton &company, NY. London.

Geller, Scott (2008): Psychological of safety: the big live and you: how personality traits can affect behavior, Contemporary learning service, Journal: Annual Edition, 07/08, McGraw-Hill, Higher Education, (21-23)Pp.

Graham, George, et al (2001): Children moving: a reflective approach to teaching physical education, 5th ed., MyField pub. Comp.

Hornby, A. S. (2003). Oxford advanced learner's dictionary, 7th. Ed. Ed. Oxford university press.

Hothersall, D. (2004): History of psychology, 4th ed., McGraw-Hill.

Huntigton, S. P. (2009):The clash of civilizations? Journal: Classical education, Sources, Sociology, 4th ed., Kurt Finsterbusch, McGraw-Hill, (223-235)Pp.

Jolley, Janina M. and Mitchell, Mark L. (1996). Lifespan development: A topical approach, Brown & Benchmark.

Krogh, S. and Morehouse, P. (2008): The early childhood curriculum, McGraw-Hill, Higher Education.

Krajcik, Joseph, et al (2003): teaching science in elementary middle school classroom, a project-based approach, McGraw-Hill.

Lundgren, Ulf P.(1979). Educational evaluation: a basis for or a legitimating of educational policy, Scandinavian journal of educational research, vol. 23, no. 2, 31-45.

Maslow, A. H. (1968): Toward a psychology of being, 2nd ed., Van Nostrand Reinhold, NY.

Nelson, Jack L. and et al (2007): Critical issues in education dialogues and dialectics, 6th ed., McGraw-Hill.

Pettit, P. (2001): A theory of freedom: from the psychology to the politics of agency, Oxford University press.

Pink, T. (2007): the psychology of freedom, Cambridge university press, (294)pp.

Ritzer, G.(2007): Contemporary sociological theory and its classical roots the basic, 2nd ed., McGraw-Hill, Higher Education.

Ruggiero, V. R. (2004): Beyond feelings: a guide to critica thinking, 7th ed., McGraw-Hill.

Hazard, D. (1993). Majestic is your name: a 40-day jorney in the company of Theresa of Avila, devoliona readings, Benthany House pub.

Schuttz, F. (2008). Identity and personal development: a multicultural focus, Journal annual edition, 14th ed., McGraw-Hill, Higher Education.

Thirumurthy, V. (2008): Kaleidoscope of parenting cultures, Contemporary learning service, Journal: Annual Edition, 07/08, McGraw-Hill, Higher Education, 70-71.

Tozer, S. E., et al (2002): school and society: historical and contemporary perspectives, 4th ed., McGraw-Hill.

پاشكۆی (1): ناوونیشانی ئەو پسپۆر و شارەزایانەی کە بۆ دەرخستنی راستی ڕاپرسی سوودیان لێوەرگیراوە:

ژمارە	ناوی پسپۆر و شارەزایان	جێگەی کارکردن	پسپۆری
1	پ. د. كەریم شەریف قەرەچەتانی	زانکۆی سلێمانی/ پەروەردەی بنیات	پێوان و هەڵسەنگاندن
2	پ.هـ.د.حۆسێن عۆسمان عەبدۆلرەحمان	زانکۆی زاخۆ/ فاکۆڵتیی ئاداب	زمانی کوردی
3	پ. هـ. د. عبدالسلام نجم الدين عبدالله	زانکۆی زاخۆ/ فاکۆڵتیی ئاداب	زمانی کوردی
4	م.د. ازهار علی حسين	زانکۆی زاخۆ/فاکۆلتیی پەروەردە	وانەگۆتنێ/ بیرکاری
5	م. د. خلود بشير عبد الاحد	زانکۆی زاخۆ/فاکۆلتیی پەروەردە	دەروونزانی پەروەردەیی
6	م.د. ستار جبار حاجي	زانکۆی زاخۆ/فاکۆلتیی پەروەردە	وانەگۆتن/ مێژوو
7	م.جيهان حسين عمر	زانکۆی زاخۆ/فاکۆلتیی پەروەردە	کەسایەتی و تەندروستی دەروونی
8	م. زاهد سامی محمد	زانکۆی زاخۆ/ فاکۆلتیی پەروەردە	دەروونناسی گەشە(وەرار)
9	م. كاوان اسماعيل خليل	زانکۆی زاخۆ/ فاکۆلتی ئاداب	زمانی کوردی
10	م. محمد اسماعيل سليمان	زانکۆی زاخۆ/ فاکۆلتیی پەروەردە	وانەگۆتن/ فیزیك
11	م. هـ. ئاراس فازل عەبو زید	زانکۆی زاخۆ/ فاکۆلتیی پەروەردە/ وانەبێژ	وانەگۆتن/ مێژوو
12	م.هـ. بێوار تەها شكری	زانکۆی زاخۆ/فاکۆلتیی پەروەردە	پلاندانانی پەروەردەیی
13	م.هـ. سالار محمد حاجی	زانکۆی زاخۆ/فاکۆلتیی پەروەردە	یاسا
14	م. هـ. حسين احمد عبدالرحمن	زانکۆی زاخۆ/فاکۆلتیی پەروەردە	ساخلەمی دەروونی
15	م.هـ ساجده اسماعيل عبدالله	زانکۆی زاخۆ/فاکۆلتیی پەروەردە	دەروونناسیا جڤاکی
16	م. هـ. كاژين حسين كزو	زانینگەی زاخۆ/فاکۆلتیی پەروەردە	ساخلەمی دەروونی
17	م.هـ. ڤمان احمد محمد احمد	زانکۆی زاخۆ/فاکۆلتیی پەروەردە	پێوان و هەلسەنگاندن
18	م.هـ. عبدالستار حميد محمد	زانکۆی زاخۆ/فاکۆلتیی پەروەردە	وانەگۆتن/ زمانی کوردی
19	م.هـ. مروه احسان حمودی	زانکۆی زاخۆ/ فاکۆڵتیی پەروەردە	پەروەردەی تایبەت
20	م. هـ. نزار عسمەت عەلی	زانکۆی زاخۆ/فاکۆلتیی پەروەردە/ وانەبێژ	ساخلەمی دەروونی

پاشكۆی ژمارە (2) ڕاپرسییا بسپۆر و شەهرەزایان

ئەڤ لاپەرێ لبەر دەستێن تە وێنەیەکە ژ وێ لیستەیا ڤەکۆلەری بۆ مەبەستێن زانستی و ڤەکۆلینەکێ بناڤ ونیشانێ (چەمکی ئازادی لە ناوەرۆکی پرۆگرامی خوێندن لە هەرێمی کوردستانی عێراق– بابەتی وێژە و زمانی کوردی ل قۆناغا ئامادەیی وەك نموونە (تۆێژینەوەیەکی دەروونی– شرۆڤەکاری)یە ژلایەنێ ڤەکۆلەری و ب دویڤداچۆنا ژێدەرێن زانستی، و ئەزموونا وی بخۆڤە هاتیە ڕێکخستن، و بریتیە ژ هەمی ئەو جۆرێن، لدویڤ ژێدەرێن زانستی، ب جۆرێن بەربەلاڤێن ئازادیێ لنك مرۆڤان دهێنە هژمارتن.

ڤەکۆلەر ل هیڤییێیە برێکا شرۆڤەکرنا ناڤەرۆکێ (تحليل محتوى) ب پەرتووکێن زمانێ کوردی ل قۆناغا ئامادەیی دا بچیتن و ئەو دەبرینێن ئەڤ جۆرێن ئازادیێ دگەهینن یان دناڤەرۆکا وان دا هەین، ڕێژەیا دووبارەبوونا(تكرار) وان، ئاستێ گرنگیدان بڤی تێگەهێ کۆ پشکەکە ژ تێگەهێن دیمۆکراسیەتێ دیار بکەتن. مە هوین یێن هەلبژارتین ژبەر شەهرەزاییا هەوە د ڤی بابەتی دا، هیڤیە بۆ خزمەتا زانستی و پشتی خواندنا برگێن وێ و لدویڤ گۆنجانا یان نە گۆنجانا وان دگەل ناڤۆنیشانێ بابەتی و ڤەکۆلینێ بیروباوەرێن خۆ دەربڕی.

بۆ زانین فەرهەنگا پێشکەفتییا ئۆکسفۆرد ئازادیێ بڤی ڕەنگی پێناسە دکەتن: ماف و شیانا ئەنجامدان یان گۆتنا تشتەکی یە ژلایەنێ کەسەکی ڤە بێی هندێ کەس ڕێگر بیتن (Hornby, 2003 :512).

ژ.	برگە یان جۆرێ ئازادیێ	گۆنجایە	نەگۆنجایە	گهۆڕین
	ئازادییا ژ جۆرێ بووژەنی (ماددی): وەکی....			
1	ئازادییا تایبەت: گرێدای ب ڕەفتارکرن وەکی خۆ، زۆرداری ل وی و تشت و نامیس و مالێ وی نەهێتەکرن، ڕێزلێگرتن، ژ خۆ پشتڕاسبوون.			
2	ئازادییا ڤەگۆهاستن و هاتن و چۆنێ: ل ناڤ وەلات و دەرڤەی وەلاتێ خۆ بێی چۆ ئاستەنگان.			
3	ئازادییا جهێ ئاکنجیبوون و ژیانێ: ئازادییا هەبوونا وێ، و ساخلەمی و خوارن و ڤەخوارن و پێدڤیاتیێن خۆ ستارکرن ژ مرنێ و ژناڤچۆنێ.			
4	ئازادییا هەبوونا تشتی: و شیانا بکارئینانا وان لدیڤ دلێ خۆ و مفا ژێ وەرگرتن ژ وان.			

5	ئازادییا کارکرنێ: هەبوونا دەلیڤەی بۆ کارکرنێ لدیڤ دلێ خۆ و شیانا مفا ژێ وەرگرتنێ لدویڤ ئاستێ بەرهەمی و کاری.			
ئازادییا ژ جۆرێ مۆرالی (مەعنەوی): وەکی....				
6	ئازادییا بیروباوەری: وەك هەلبژارتنا ئایین یان باوەرەك تایبەت ب ڤیان و حەزا خۆ و بێی زۆرلێکرنێ و نەڤیانێ.			
7	ئازادییا دەبڕینێ: و هزرکرنێ و دەربڕین ژ وان هزران.			
8	ئازادییا فێربوونێ: و زانستی و بدەستڤەئینانا زانستی و زانیارییان.			
9	ئازادییا سیاسی: وەك هەلبژارتنا دەستهەلاتێ، و چاڤدێرییا کارێ وان، ڕەخنەگرتن و لادانا وی لدەمێ لادان ژ یاسایێ.			
10	ئازادییا ئابووری: چەوانییا مەزاختن و بکارئینانا لایەنێ ئابووری د ژیانێ دا.			

مفهوم الحرية في محتوى المناهج الدراسية في إقليم كوردستان– العراق– مادة الأدب و اللغة الكردية أنموذجاً "دراسة تحليلية سيكولوجية تربوية"

الملخص:

يهدف البحث إلى معرفة مستوى تكرار مفهوم الحرية في مادة الأدب و اللغة الكردية ضمن المنهج المقرر في مدارس الإعدادية في إقليم كوردستان– العراق، و لهذا الغرض قام الباحث بوضع قائمة من أنواع الحرية و بعد توزيعها على الخبراء و استخراج الخصائص السيكومترية، قام بإستخدام المنهج الوصفي التحليلي، و من خلال مراجعة عينة مكونة من (748) صفحة من مجموع (845) صفحة، أي بنسبة (89٪)، أظهرت النتائج وجود (1673) تكرار لهذا المفهوم، و كما و أن هناك فروق ذات دلالة إحصائية في مستوى (0.05) لهذا التكرارات وفق متغيرات مرحلة الدراسية و نوع الحرية لمفهوم الحرية ضمن المنهج المذكور.

الكلمات الدالة: المفهوم، الحرية، المناهج الدراسية، إقليم كوردستان، دراسة تحليلية سيكولوجية تربوية.

The Concept of Freedom in The Context of Iraqi-Kurdistan's High Schools Curriculum- (Literature Subject and) Kurdish Language as A Sample

“An Analytical and Psychological, Educational Study”

Abstract:

The research aims to figure out and identify the level of frequency and existence of the concept of freedom in the Literature subject and Kurdish language in the context of high school stage among Iraqi-Kurdistan's curriculum, and for this purpose the researcher prepared a list of kinds of freedom, after distributing it on the experts and extracting the psychometric properties, and for the purpose of processing data was used appropriated the researcher used the statistical descriptive analytical methods, through a sample contains (748) pages from (845) pages, or (89 results shows that the concept of freedom (1673) times has been repeated in this program, and there is a meaningful statistical differences at (0.05) in the existence and frequency of freedom's concept in the sample according to (study stage, class and kind of freedom) for the concept of freedom within the mentioned curriculum. variables.

Keywords: The concept, freedom, Kurdistan's region, psychological-educational analytical study.